کولتوور، ئایین، گۆڕانکاری

زانیار ئەحمەدی

کەڵکەڵەی ئەم وتارە بەیانی کاریگەرییەکانی کولتوور وشارستانیەت و ئایین لەسەر یەکترینن وئایین بە چەمکێ لە کولتوور دەزانێ، کە گۆڕانکاری تێیدا، وەک تایبەتمەندییەک خۆی دەرئەخا. بۆیە بۆ ئەم مەبەستە جەخت خراوتە سەر شێوازی شیتەڵکاری و ئانالیزی ماناکان و ئاماژە بە لای تایبەتمەندیەکانی واتا سەرەکییەکاندا لە پەنای تاریفی تەوسیفی و بەرساختگەرایانەدا و هەروەها دووری کراوە لە تاریفی مەنتقی ئەرستویی کە هۆی چەواشە بوونە لەم بوارەدا. جا بەم پێیە سەرچاوەگەلێکی بەهێزی عیلمی لە ئانترۆپۆلۆجیستان و ئایین ناسان و فەیلەسووفان بە تایبەت فەیلەسووفانی کولتوور و ئایین لەم بوارەدا ژێروڕوو کراون.

دەستاوەردی ئەم وتارە بەیانی چەند خاڵی لەیەکدا ڕۆچوون، کە وەختێ لە پەنای یەکتریدا دادەنرێن، ئیمە بە بەرهەمێکی مەنتقی دەگەیەنێت:

شارستانییەت(sivilizasion): نیازی ماددی ئێمەیە کە وەک کەرەسە و ڕووداو خۆی ئەنوێنێ .

کولتوور(culture): نیازی مەعنەویی ئێمەیە، کە لە هێماسازی و سەمبولسازی دا خۆدەردە خات .

ئایین: یەکێ لە چەمکە سەرەکییەکانی کولتوورە .

شارستانییەت و کولتوور، کاریگەریی گۆڕانکارییان لەسەر یەکتری هەیە.

کەواتە وەک کۆ بەرهەمی ئەم خاڵانە، ئایین وەک کولتوور گۆڕانکاری هەڵگرە.

گەورەترین بەرهەمی ئەم باسە ئەوەیە، کە کومەڵگای ئایینی بەوە دەگەیەنێت، ئایین چەمکێکی کولتوورییە ومێژووەمەندە و ئەمە یانی خۆهاوڕی کردن لەگەڵ ڕەوتی نوێ لە دونیای نوێدا. بۆیە لە پە نای باسی شۆڕشی کولتووریدا کە لای (چارلز تیلۆر) و هەندیک لە توێژەران و بیرمەندان، لە دوای ١٦٩٠ەکان بە دواوە ڕویداوە، ئەم وتارە پێی وایە، دەورانی چوارەمی ئایین بە شێوازێکی نوێ دەستی پێکردوە.

لەکۆتاییدا ئەم وتارە ئەمانکێشی بۆلای باسی چۆنیەتیی گۆڕانکاری هەر لە پایە هەتا سایەی ئایین، کە پانتایەکی گەورە لە توێژینەوەگەلی تر دەخاتە بەردستی توێژەرانی ئاییناسیەوە.

کلید وشەکان (kay word)
کولتوور- شارستانییەت ـ ئایین ـ گۆڕانکاری

پێشەکی

لەم وتارەدا جەخت دەخرێتە سەر گۆڕانکاری لە بوارە جۆراوجۆرەکانی کولتووردا و ئایین وەک چەمکێک لە کولتوور دەناسینەوە و پێمان وایە وەک گۆڕانکاری لە هەمو بوارەکانی کولتووردا ڕوودەدات، هەروەها گۆڕان و گۆڕانکاری ڕوودەکاتە قەبارەی ئایینەوە هەر لە پایە هەتا سایە.

بۆیە بۆ ئەم مەبەستە گرنگە پێش هەموو شتێک، لەگەڵ پێناسە و «چی بوونی» کولتوور و ئایین ڕووبە ڕو ببینەوە و لێرەدا لە تاریفگەلی زاتگەرایانە و داشکانباوەڕانە و ڕیدۆکشینستی «reductionism»، دوورەپەرێزی ئەکەین و پەنا دەبەینە بەر پێناسەگەلی تەوسیفی و پەدیدارشناسانە و فنۆمنۆلۆژیستی (phenomenologism).

جا بەم پێیە لە کولتوورەوە کە ئایین یەکێ لە ئێلێمێنتەکانیەتی، دەس پێ دەکەین و بۆ گەیشتن بەواتا و مانای ئەم تێرمە، قۆناغە مێژووییەکانی دەدەینە بەر شیتەڵکارییەوە، تا چەمکە نەناسراوەکانی، یەک لە دوای یەک دەرکەون و بزانین پێناسەی ئەم واتایە چییە؟ و لە کوێوە دەستی پێ کردووە؟ و بەکوێ گەیشتووە؟

لەم گەشتوگوزارە مێژووییەدا بەشەش قۆناغی زەنجیروار و یەک لە دوایی یەکدا تێدەپەڕین، کە بەکورتی بریتین لە:

قۆناغی یەکەم: قۆناغی وشەیی و ڕیچوڵ کردنی مانایی کولتوورە.

قۆناغی دوهەم: قۆناغی کولتوور وەک «civilization» و شارستانییەتە، بەتوێکڵی سیاسی و ئەرزشییەوە، کە مرۆڤ دەکا بەمرۆڤی بێ کولتوور و خاوەن کولتوور.

قۆناغی سێهەم: قۆناغی کولتوور وەک زانیاری و زانین و فێربوون و ئازادیخوازی و مافی مرۆڤ و هتدە، کە وەک بەرهەمێکی دونیای ڕێنێسانس ئەژمێرێت، واتە ڕوو وەرگیران لە مرۆڤی خاوەن کولتوور، بۆ لای ئاسەوارەکانی شارستانییەت، وەک مانایەکی گشتی بۆ شارستانییەت.

قۆناغی چوارەم: قۆناغی کولتوور وەک

هەموو دەسکەوت و بەرهەمە مادی و مەعنەوییەکانی شارستانییەتە، بێ ئاوردانەوە بەلای باری ئەرزشیدا، کە هیچ جیاوازییەک ناخاتە نێوان شارستانییەت [وەک کەرەسە و ڕووداو] و کولتوور [وەک ڕچە و نەریت]

قۆناغی پێنجەم: قۆناغی کولتوور وەک باری مەعنەوی و پێویستی دەروونی و ڕۆحی لە بەرانبەر شارستانییەتەوە دەبینرێتەوە، کە بواری کەرەسە و ڕووداو و باری ماددی مرۆڤ ڕەچاو دەکات، بۆیە بۆ یەکەمجار ئانترۆپۆلۆجستێک ناودار بەناوی«تایلۆر» بەنوسینی کتێبی «primitive culture» [کولتووری سەرەتایی] مانایەک بۆ مرۆڤی بێ کولتوور ناهێڵێتەوە و تێنوارینی ئەرزشی لە کولتوور دەگرێتەوە و باری عیلمی و زانستی پێ دەدات و هەموو کەس و جێ و کاتێکی مرۆڤایەتی بەخاوەن کولتوور دەزانێت.

قۆناغی شەشەم: قۆناغی کولتوور وەک خوێندنەوەی تایبەتمەندییەکانی کولتووره، کە دەتوانین لە ئەندامواربوونی، وەک سیستەمێکی مێژوومەند و ئابستراکشن و دارنراو لە ڕەفتاری ئادەمی، وەک سەمبولسازی و هێماسازی قسە بکرێ.

بۆیە لێرەدا کولتوور بریتیە لە بەرهەمی مەعنەویی مرۆڤی مێژوومەند، کە لە دوێنێ بۆ ئەمرۆ، ئاسۆیەک لە ئەزموونی دەستەیەک و ڕاستەوخۆ و خۆرەس و خۆ چێژ، لە ڕێگای سەمبولسازی و هێماسازییەوە بەدی دەهێنێت.

لێرەدایە کە سەمبولسازی ئەبێت بەخاڵی جیاوازیی مرۆڤ لە گیانلەبەرانی دیکە و ئەبێت بەهەوێن و کاکڵەی کولتوور لە هەموو بوارە جۆراوجۆرەکانیەوە و مرۆڤ بەگیانلەبەری خاوەنکولتوور تاریف دەکرێت و پێناسەگەلی دیکە وەک گیانلەبەری سوشیاڵ و کەرەسەساز و بیرمەند، لە بەرانبەر ئەم تاریفەدا ڕەنگ دەگۆڕن و دەچنە پەراوێزەوە بۆیە نەخشی دوو گەورەتوێژەر، وەک «کروبێر» و «کلاکین» لە ناسینەوەی ئەم مەبەستەگرنگە و جیاکردنەوەی سەمبول لە ڕەفتاری ئادەمی وەک گیانلەبەرێک، لە بەشی کولتوورناسیدا بەئەندازەی شکاندنی ناوکی ئۆتۆم لە بەشی زانستی تەجربیدا بەکەڵک و بەنرخ و جێی سرنجە.

لێرەدایە ئایین، چوونکە هەم هەڵگر و هۆگری بار و ناوەرۆکی مەعنەوییە و هەم زمانیشی زمانی سەمبولیکە، وەک ئێلێمێنتێک زۆر بەهێز لە کولتوور خۆی دەردەخات.

جا ئیتر بەم پێیە هەر وەک پێناسەی کولتوور، لە سەر بنەمای تاریفی تەوسیفی و پەیدیار شناسانە، چەمکەکانی ئایین ئەخەینە بەر توێژینەوە، تا بە «چی بوون»ی ئایین بگەین.

بۆیە لە دوای شیتەڵکاریی ئەم تێرمە، بەوە دەگەین، دو وێنە لە ئایین لە بەرانبەر ئێمەدا خۆی دەنوێنی، کە ئێمە وێنەی یەکەم وەک وێنەی «کاکڵەیی و کرۆکی» و یا «سەنتەری و هەوێنی» و یا وێنەی «لای کەمی ئایین» واتە وێنەیەک کە ئایین بێ ئەو ئایین نیە، ناو دەبەین، کە ئەویش وەک ئۆتۆ دەڵێ: «ئەزموونی سەرسوڕمان لە بەرانبەر شکۆی مەزن» دایە.

وێنەی دوهەم: وێنەی مێژوویی ئایینە کە وەک بارانێ دەبینرێتەوە کە لە بۆشاییی ئاسماندا لەگەڵ هەڵم و دووکەڵ و ... تێکەڵ دەبێ و لەوێ کە دەدات لە زەوی، لەگەڵ خاک و خۆڵ و مەوادی دیکەدا ڕێ دەکەوێ و وێنە پاڵفتە بێگەردەکەی نامێنێ، کە بە پێی بارودۆخی تۆپۆگرافیی ژینگە، ڕەنگدانەوەی جۆراوجۆر بەخۆیەوە دەگرێت، کە کاتی وا هەیە وەک سەیل و لافاو و کاتی وا هەیە وەک دونیایەکی سەرسەوز و کانی و ئاو و کاتی وا هەیە وەک دەریایەکی مەنگ و کاتی وا هەیە وەک دەریایەکی ئاڵۆز خۆی نیشان دەدات، وێنەی یەکەم هەڵمی دەروونی بۆچوونی مرۆڤی خاوەن کەڵکەڵەی دینییە لە بەرانبەر شکۆی مەزندا، کە بەپێی کات و سات و ڕێگا و جێگا و مەودا، وێنەی دوهەم، واتە دینیمێژوویی، ساز دەکات.

بۆیە ئایین لە ژێر کاریگەرییەکانی دونیای دەوروبەری خۆیدا قەرار دەگرێت و هەرچی

باری کەرەسە و ڕووداوەکان وەک شارستانییەت ئالوگۆڕی بەسەردا دێت، باری مەعنەوی و سەمبولسازیی مرۆڤیش گۆڕان و گۆڕانکاریی بەسەردا دێت و ئەگەر ئەم گۆڕانکارییە لە نێوان باری مەعنەوی وەک کولتوور و باری ماددی وەک کەرەسە و شارستانییەت، هاوشانیی و هاورێیی و هاودەنگی و هاوسەنگیان پێکەوە بێت، ژیانێک پڕ لە ئارامی و ئاسایش بە مرۆڤ دەس دەدات و ئەگەر بە پێچەوانەوە، ئەم ڕووداوە ڕوونەدات و هاودەنگی و هاوسەنگی لە نێوان کولتوورەکان و شارستانییەتەکاندا نەبێت، کارەسات و دابڕین و قەڵشت ڕوودەدات، کە دەبێ بەهۆی گرژی و خەمۆکی و شەڕ و ئاژاوە و نامۆیی و ناکۆکی لە ژیانی مرۆڤدا.

بۆیە ئایین وەک چەمکێکی بەهێز، لە چەمکەکانی کولتوور، ئەگەر ئەم گۆڕانکارییە بەخۆیەوە نەبینێت، تووشی کێشەی نامۆیی و ناکۆکی لەگەڵ دونیای دەوروبەری خۆیدا دێت و ڕووداوەکانی سەدەکانی میانە (قرون وسطا)، وەک کوشتن و سووتاندن و بیر پشکنین و ئەنکزاسیۆن و ئەشکەنجە و ... ئەزموون دەکاتەوە و لە جێی ئەوەی مایەی ڕەحمەت بێت، ئەبێت بەهۆی زەحمەت و گرفت لە ڕێگای ژیانی مرۆڤدا.

هەر بەم پێیە، من پێم وایە کەرەسەکان و ڕووداوەکان بەپێی پێویست ئالوگۆڕیان بەسەردا دێت، واتە شارستانییەتەکان بگۆڕێن و لەوەی شارستانییەتەکان گۆڕانکاری ڕویان تێ دەکات، داخوازیی کولتووری هاودەنگ و هاوسەنگی خۆیان، بۆیە کولتورەکانیش گۆڕانکاری ڕویان تێ دەکات و لەوێ ئایین کولتوورە و چەمکێ سەرەکی لەکولتوورە، ئایینیش لە سەر هەتا پێ، گۆڕانکاری ڕوی تێ دەکات.

جا بەپێی دوایین توێژینەوە زانستییەکان، وەک فەیلەسوف و کولتوورناسی هاورۆژ و هاوچەرخ، «چارلز تیلۆر»، و زورینەیەک لە کولتوور ناسان دەڵێن، لە ساڵەکانی ١٩٦٠ کان بەدواوە، ئێمە لەگەڵ شۆڕشی کولتووریدا، لای کەمی لە بەشی سەرەوەی وڵاتانی زەریای ئەتڵەسییەوە ڕووبەڕووو بوینەتەوە، بۆیە ئاڵوگۆڕی کولتووری، ڕووی کردووەتە تەواوی بەشەکانی کولتوور.

بەم پێیە ئایینیش ئەم گۆڕانکارییە لە نێوان لەرز و تای تایبەت بەخۆیدا ڕووی تێدەکات و ڕووی تێ کردووە و ئەم گۆڕانە تەواوی بوارەکانی ئایینی گرتووەتەوە.

بەچاوخشانێک بەسەر مێژووی ئاییندا، تا ئێستا وەک دیناسان وتوویانە، سێ دەوران لە دینداریمان تێ پەڕاندوە **١** دەورانی سەرەتایی ئایین **٢** دەورانی تاک فەرماندەیی و ئۆتۆکراسیی ئایین **٣** دەورانی دیتران خوازانە و مرۆخوازانەی ئایین.

لەم سێ دەورەدا ئایین بەپێی بارودۆخی مێژووی لە پانتایی ژیانا و لە درێژایی مێژوودا، هەر لە خودا هەتا تەواوی لق و پۆپەکانی، ئەزموونگەلی جۆراوجۆری تاقی کردووەتەوە.

بۆیە من پێم وایە ئێمە لە جیهانی دیموکراسیدا، لەم سەردەمەدا لەگەڵ دەورانی چوارەمی ئایین، کە دەورانی «مرۆخوازیی نوێ»یە، کە دەتوانین بەدەورانی دیالۆگی «مرۆخوایی و خوامرۆیی» ناوی ببەین، ڕووبەڕوو بووینەتەوە.

بگرە پێشتر لە دونیای ڕۆژئاوادا گەورەپیاوێک وەک نیچە بوو، بە بانگەوازی مەرگی خودا ئەمەی ڕاگەیاند و هاوشان لەگەڵ ئەودا لە ڕۆژهەڵاتیش گەورە فەیلەسوفی موسوڵمان، موحەمەد ئیقباڵی لاهوری وتی: خودا دەبێ نەخشێکی تر و ڕۆڵێکی تر، لە ژیانی مرۆڤدا بگێرێت.

جا ئەم وتارە لە «تایلۆر» [١٨٣٢ ـ ١٩١٧ز] هەتا «تیلۆر» فەیلەسوف و کولتوورناسی، هاوچەرخی بەدی کردووەتەوە و لەسەر ئەم باوەڕەیە، دەبێ دین هەر لە پایە هەتا سایە، گۆڕانکاریی بەسەردا بێت و ئێمە لەگەڵ سەردەمی چوارەمی ئاییندا، کە خوا لەم سەردەمەدا نە خوای تاک فەرماندەرە و نە

خوای خاوەن مافە، کە مافی بۆ ئەو بێت و مافی بۆ بەندە، بەدی ناکرێتەوە. بەڵکو خوا خوای هەڤاڵ و ڕەفێق و دیالۆگە و گوناح، نافەرمانیی خوا و زەرەردان لە خۆ نییە، بەڵکوو گوناح، زەرەر لە دیترانە و ئایین وەک ئەزموونی جوانی ویستانە و دەروون نومایانە، وەک ئەزموونی خۆچێژ لە ژیاندا، ئاوری لێ دەدرێتەوە.

جا ئیتر پیاچوونەوە بەسەر زۆرێک لە بزاڤە ئایینییەکاندا ڕوودەدات و پرسیارگەلێکی زۆر لە سەر گۆڕانکاری لە ئاییندا دێتە کایەوە، کە پێم وایە وتارەکە بە ڕاشکاوی و ڕاستەوخۆ، ئەم مەبەستانەی بەدی کردوتەوە.

هیوام چێژگرتنی زانستیی هەرچی فرەترە لەم بوارەدا، بۆ پوختەکردنی ئەم نیگا و بۆچوونە، لە ژێر شیتەڵ کردنەوەی ڕەخنەگرانەدا.

کولتوور (Culture) چییە؟

پێناسەی کولتوور وەک هەر پێناسەیەکی دیکە لە دونیای زانستی ئەمڕۆدا پاڵ بەزات گراییی ئەرستووییەوە نادات، چونکە واتاکان خاوەنی ڕواڵەتگەلی جۆراوجۆر و بەرساختەی کۆمەڵگا و گۆڕانکارییە یەک لە دووی یەکدا هاتووەکانن.

جا باش وایە کە پوختەیەک لە قۆناغەکانی بەدیهاتنی مێژوویی ئەم واتایە ڕەچاو بکەین و بەتاریفی تەوسیفی کە ئەورۆ، لە کولتوور جێی باسە، بگەین.

مێژووی واتای «کولتوور»

کولتوور (Culture) یا «کاڵچر» بەپێچەوانەی سەرهەڵدان و بەدیهاتنە مێژووییەکەی، وەک بزاڤێکی کۆمەڵایەتی و مرۆڤناسانە، زادەی دونیای نوێ و مۆدێرنە.

پوختەی بەدیهاتنی وەک تێرمێکی مرۆڤناسانە (anthropology) لەم قۆناغانەی خوارەودا ڕەچاو دەکرێت.

قۆناغی یەکەم

کولتور «Culture» و ناتوور «nature» دوو وشەی لاتینین، وەک ویتگێنشتاین دەڵێ بە«هاوشێوەیی ڕەگەزییەوە» [فامیلی ڕێزیمبلێنس] [family resemblance] پێکەوە بەسراونەتەوە.

[ناتوور] «nature» سروشتە، وەک سروشتەماددیەکەیەتی.

[کولتوور] «culture» پەروردەیە، وەک کۆمەڵێک زانین کە ئەبێ ڕەنگدانەوە و کارامەیی بێت، کە ئەمە بۆ خۆی باری مەعنەویی هەیە. بۆیە لە دوو تەوەرەی پەروەردەکردندا بەکار براوە.

تەوەرەی یەکەم: پەروەردەکردنی ژیانی ماددی، وەک پەروردەی کشتوکاڵ «agriculture» پەروەردەی باخ و باخداری «horticulture» پەروەردەی هەنگ و هەنگداری «beeculture» پەروردەی سەدەف «oysterculture» و پەروردەی مرواری «pearl culture».

تەوەرەی دووهەم: پەروردەکردنی گیان و دەروونە و وشەی «cultus» بەمانای پەرستنە، بۆیە ئەم واتایە لە سەدەکانی میانیدا «قرون وسطا» هەر بەمانای پەرستن بەکارهاتووە. ئەوەی لەم قۆناغەدا ئەیبینینەوە، ڕنگدانەوەی باری مەعنەویی کولتوور، لە مانا وشەییەکەیدایە، کە دەبێتە هەوێنی بەدیهاتنی ماناعیلمییەکەی کولتوور.[۱]

قۆناغی دووهەم

لەم قۆناغەدا، ئەم واتایە لە بەرانبەر ڕێورەسمی خێڵەکییەوە لە دوای ساڵی ۱۷۵۰ لە ئەڵمانیا لە مانای «civilization» [سیویلیزاسیون] بەمانای شارستانییەت و بەشداربوون لە ژیانی شارنشینی و ڕەفتار بە ڕەفتاری شاریکردن، بەکار هێنرا، کە تا ڕادەیەک، تۆێکڵێک لە مانای سیاسی «politicol»ی لەگەڵ خۆیدا هەڵدەگرت و بارێکی ئەرزشیی بە شوێن خۆیدا دەکێشا، واتە مرۆڤی خاوەن کولتوور و مرۆڤی بێ کولتوور،[۲] لەم قۆناغەدا کولتوور

هەنگاوێ بەرەولای مانــا پەیداکردن لە ژیانی کۆمەڵایەتیــدا دەڕوات، کە پلەیەک لە قۆناغی پێشوو جیا دەبێتەوە.

قۆناغی سێهەم

دەورانــی نوێخــوازی و ڕێنێسانســە، دەورانی پێشــاهەنگانێکی وەک کۆپرنیکــۆس و گالیلە و نیوتــۆن و ... و مرۆڤی نوێیــە ، ئەم دەورانە لــە بەرانبەر بیر و باوەڕە چەق بەســتووەکانی کلیســادا، پرســیارگەلێکی زۆری هێنایــە مەیدانەوە، کە هەم داخوازیی ڕزگاری و ڕهایی عەقــڵ لە پێ بەســتەکانی ئایین، وەک ئیمان و بڕوانامــە «Credo»کان بــوو و هەم داخوازی پەرەســەندنی گشــتی، ڕووناکبیری و عەقڵی خۆهەژێــن بوو. بۆیە فەلســەفەگەلێکی نوێ و توێژینەوە لە بواری زانســتە کومەڵایەتییەکان و زانســتە مرۆڤناســانەکانەوە، هاتنە کایەوە و دەستیان کرد بەپەرەسەندن.

بەم پێیە بوو کە «ولتێر» لە ساڵی ۱۷۵۶دا «فەلسەفەی مێژوو»ی خستە بازاڕی فەلسەفە و فەیلەســوفانێک وەک «کەندورسە» و «هێگل» بازاڕیــان پێ گەرم کرد و دەریای بیر و نیگای دەوروبەری خۆیانیان پێ شڵەژاند.

لە ژێر ئەم تیشــکەدا، لە بواری خەڵکناسی و کولتووریناسیەوە توێژەرانێک وەک «ئادلۆنگ» و «هێردر» مانا و واتای کولتووریان خســتە بەر شیتەڵکارییەکی نوێخوازانەوە، تا وەکوو «کلێم» هات و لە ســاڵی ۱۸۴۳دا «مێژووی گشــتیی کولتووری» لە چەن بەرگدا نووسی و هەروەها لە ســاڵی ۱۸۵۴دا «زانینی گشتیی کولتوور»ی تۆمــار کرد، لێرەدا بوو بە شــێوازێکی ڕوون و ئاشــکرا و ڕاشــکاو، کولتــوور وەک زانیــن و خاوەنی مێژووی ســەرهەڵدان و گەشەسەندن، دەناسرێت.

ئەمجار کولتوور لە بەرانبەر بەربەریەتدا بە واتای زانیــاری و زانین و فێربــوون و ئازادی ئاماژەی پێ کرا.

لەم قۆناغەدا کولتوور مانایەک مرۆڤدۆسانە و ئازادیخوازانە پەیدا دەکات، کە هێشتا بارێک ئەرزشــی لەگەڵ خۆیــدا هەڵدەگرێت، بەڵام پلەیەکی دیکە ماناکەی عیلمی و زانســتگەرانە دەبێتەوە و وەک بەرهەمێکی عیلمی و زانستی، خاوەن مێژوو، ڕەچاو دەکرێت.[۳]

قۆناغی چوارەم

لــەم قۆناغــەدا زنجیرەیەک لە فەیلەســوفان و مێژوونووســـــان و ئانترۆپۆلۆجیســتان، واتــای کولتووریــان لە هەمــوو کار و بارێکی شارستانییەتدا بەگشتی ڕەچاو دەکرد.

بۆیە کەســانێک وەک «دانیەل‌فیسکی» و «ئشــپنگلر» و «تاینبی» توێژینەوەیەکی زۆریان خســتە بەر دەســت. ئەمجار هاتــن و وتیان «کولتوور» هەموو بوارە ماددی و مەعنەوییەکانی مرۆڤ دەگرێتەوە، ئەم قوناغە مانای کولتووری بردە ئاســتێکی تروە کە تەنیا عەیبی ئەوە بوو کە هیچ جیاوازییەکی لە نیوان «civilization» «شارســتانییەت» و «culture» کولتــووردا نەدەخســت، بەڵام هەنگاوێکی تــر ئێمەی بە مانای واتای عیلمیی کولتوور نزیک کردەوە.

قۆناغی پێنجەم

لەم قۆناغەدا مرۆڤناســی بەناوبانگی بریتانیایی «سێر ئەدوارد برۆن تایلۆر (۱۸۳۲ ـ ۱۹۱۷ز)» کە بە دامەزرێنەری بواری [مرۆڤناسیی کولتووری] [culturalanthropology] ئەژمێرێــت، لــە ڕوانگای مرۆڤناسییەوە سنوورەکانی کولتوور و شارســتانییەتی لەگەڵ یەکتریدا جیا کردەوە و بە نووســینی کتێبی «توێژینەوەکان لە بواری مێژووی ســەرەتاییی مرۆڤ و پەرەســەندنی شارســتانییەت» جــار بە جار بــەلای تیرمی کولتووردا ئاوڕی ئەدایەوە، بەڵام هێشــتا هەر وەک پێشــینیان و هاوســەردەمانی خــۆی، فرەترین ئاوڕدانەوەی بەلای شارستانییەتدا بوو و ســنوورەکانی کولتوور و شارســتانییەتی لە یەکتری نەناسیبویەوە، هەتا لە ساڵی ۱۸۷۱دا کتێبــی [کولتووری ســەرەتایی] [primitive

culture] دەنووسێت و بۆمان دەردەخات کە هەموو گەل و کۆمەڵگایەک خاوەن کولتوورن و کولتوور ڕوو ئەکاتە بوارە مەعنەوییەکان و شارستانییەتیش بوارە ماددییەکان نیشانە ئەگرێت.[۴]

بۆیە هەر لە یەکەمین بەندی کتێبەکەیدا ئەڵێت: «کولتوور گلۆڵەیەکی یەکپارچە و لەیەک تەنراوە کە زانین و ئایین و هونەر و یاسا و ئاکار و تەواوی توانایی و هێز و عادەتی مرۆڤ، وەک ڕشتەگەلێکی بەیەکەوە بەسراوە لەخۆدەگرێت..» لەم قۆناغەدا کولتوور مانا و واتای عیلمی پەیدا دەکات و سنوورەکانی لەگەڵ شارستانییەدا جیا دەبێتەوە و مانایەک بۆ جیاکردنەوەی بێ‌کولتوور و خاوەن کولتوور، لە یەکتری نامێنێت و بەم پێیە وردە وردە لای زانایان و توێژەران، بەتایبەتی ئانترۆپۆلۆجیستان «civilization»، بەواتای تەمەدوون و شارستانییەت ناسرا و «کولتوور» «culture» بەواتای چاند و نەریت و فەرهەنگ ئاماژەی پێ کرا.

سەرئەنجام لە ساڵی ۱۹۲۰دا بوو، کە «ئالفرد وێبر» بەتەواوی هێزەوە جەختی کردە سەر ئەم مانایە و نیگای ئەوانەی کە کولتوور و شارستانییەتیان بەپێچەوانەوە تاریف کردبوو و هەروەها نیگای ئەوانەش هیچ جیاوازییەکیان لە نێوان ئەم دوو واتایەدا دانەنابوو، ڕەت کردەوە و کەسایەتیگەلێک وەک «کرۆبێر» و «کلاکین»ی ئەمەریکایی پەیدا بوون کە ۱۶۴ مانا و واتا و تاریفیان لە پسپۆران و توێژەران لەم بوارەدا لە کتێبی «کولتوور، خوێندنەوە و پیاهاتنەوەیەک لە سەر ماناکان و تاریفەکان» کۆ کردەوە و بەمجۆرە کولتوور ئیتر لە پانتایی و دیمەنەیشنێک «dimension»ی تایبەت بەخۆیدا لە بواری عیلمیەوە سەری هەڵدا، کە قۆناغێکی نوێ بۆ ئێمە ڕەچاو دەکات.

قۆناغی شەشەم

لەم قۆناغەدا زانایان و پسپۆران و توێژەران و فەیلەسوفان، نیگا و توێژینەوەی خۆیان خستە سەر تایبەتمەندییەکانی کولتوور، بۆیە ئەم جار سێ تایبەتمەندیی گرنگ بۆ کولتوور بەدی دەکرێتەوە، کە بگرە بتوانێ ئاستە نادیارەکانی کولتوور بەتەواوی بۆمان ڕوون‌کاتەوە.

تایبەتمەندیی یەکەم

کولتووریان وەک سیستەمێکی ئەندامەوار ناسیوە، کە لە دەرەوەی کار و کارکردەکانی بیۆلۆجیکاڵی «biological» ژیانی مرۆڤدا خۆی دەنوێنێ.

تایبەتمەندیی دووهەم

جەخت دەکاتە سەر مێژوومەندی «historicity»ی مرۆڤ وەک مرۆڤی کەرەسەساز.

مێژوومەندی، واتا بوون و حزور و خۆ دیتنەوەی خۆ، بەتەواوی ئەزمونگەلی ژیانەوە، لە ئەزموونی دیتراندا، بەشێوازێک کە ئاسۆیەکی بەرین لە ڕابردوو بۆ ئێستا دابین بکات، بگرە بتوانین قسە لە ئەزموونی ڕاستەوخۆی مرۆڤ بکەین، بەجۆرێ بچینە باوەشی ئانالیزەوە نەک داوەری، تا تووشی ئاناکرۆنیسم[۵] نەبین، وەک ئەو شتەی کە دیلتای بە «ئەزمونی ژین»، «تەجربە زیستە» «Erfahrung» ناوی لێ دەبات و ئەم نیگایە بە مێژوومەندی، وامان لێ دەکات هیچ کولتوورێک لە کولتوورەکانی پێشین لە چاو نەخەین و لە دونیای ڕابردوویشدا خۆمان نەهێڵینەوە، بەڵکوو ئاسۆیەک لەوێ بۆ ئێرە ڕەچاو کەین و لەگەڵ ئێڤۆلەیشنی «evolution» کولتووریدا، بەپێی گۆڕانکارییە کەرەسەییەکان گۆڕانکاریمان لە دونیای مانا و کولتووردا بەسەردا بێت و ئەمە بەجۆرێ شانی خستۆتە سەر تیۆری «بنەمای سەرهەڵدان»هکەی «لۆید مورگان» واتە«principle of emergence» کە ئەم تایبەتمەندییە «ئەزموونی ڕاستە و خۆی ژین»، لەگەڵ تایبەتمەندیی یەکەم، واتە سیستەمی ئەندامەوار، یەک دەگرێتەوە و مرۆڤ لە پانتایی ژیان و درێژایی مێژوودا، وەک ئەزموونگەلێکی جیاواز دەخاتەبەرچاو، بۆیە

تایبەتمەندیی سێهەم گرنگترین تایبەتمەندیی مرۆڤە کە مرۆڤ لە گیانلەبەرانی دیکە جیا دەکاتەوە.

تایبەتمەندیی سێهەم

تایبەتمەندیی سێهەم باری«تەجریدی» و «ئابستراکشن» «abstraction»ی کولتوور دەخاتە بەر چاو کە لە دەست تێوەردان و رووتاندنی رەفتار و کرداردا بەدی دەکرێت. یانی ئەوەی پەیوەندیی بە کردەوە و نەندامی مرۆڤەوە هەبێ رەفتارە و ئەوەی لە ناوەڕۆکی مانای ئەو شتەدا وەک ئەفراندن بەدی دەکرێت، «کولتوور»ە.

جیاکردنەوەی ئەم دوو بوارە لە یەکتری، کارێکی زۆر گرنگ بوو، کە «کرۆبێر» و «کلاکین» وەک سەرنج و وردبینی بەلایدا چوون و بەهۆی ئەمەوە پەردەیان لەسەر بەشێک لە مانای کولتوور و کولتوورناسی لادا، کە لە ژیانی زانستی کولتوورناسیدا، بەئەندازەی شکاندنی ناوکی ئەتۆم، لە ژیانی زانستی تەجربیدا، بەکەڵک و جێی سرنجە.

بۆیە «کولتوور» ئیتر ناوێک بۆ کەرەسە و رەفتار و شێوەیەک لە ژین نیە، بەڵکوو ناوێکە بۆ ئافراندن و ئەم ئافراندنە لە رێگای سەمبول و هێماسازییەوە سەردەگرێت، کە خاڵی جیاوازیی مرۆڤ لە هەموو گیانلەبەرانی دیکە و دونیای دەوروبەریەتی، واتە ئیتر تاریفە ئەرەستوویییەکەی مرۆڤ وەک گیانلەبەری سۆشیال و تاریفی مرۆڤ بەگیانلەبەری کەرەسەساز و تاریفی مرۆڤ وەک گیانلەبەری خاوەنی رێ و رچە و عادەت و ... جێی خۆی ئەدا بە گیانلەبەری سەمبولساز و هێماساز و لێرەدایە کە تاریفی زمان وەک زمانی ئینسانی، زمانی خاوەن سەمبول و خاوەن هێمایە، کەچی لە نێو گیانلەبەراندا پەیوەندیی زمانی وەک، سیگناڵ و نیشانە بەدی دەکرێت، بۆیە برێ لە گیانلەبەران وەک هەنگ و مێروولە و نەهەنگەکان و فیلەکان و مەیموونەکان و ... ژیانی سوشیاڵ و کۆمەڵایەتییان هەیە و عیشق و خۆشی و ناخۆشی لە ئاستێکدا ئەزموون دەکەن و برێکیان وەک گیانلەبەری خاوەن کەرەسە، لە کەرەسەی تایبەت بەهرە دەگرن و ... بەڵام تەنیا شتێک لێرەدا مرۆڤ تایبەتمەند دەکات و جیای دەکاتەوە لە هەموو گیانلەبەرانی دیکە، ئافراندنە لە سەر بنەمای سەمبولسازی و هێماسازی، واتە زوانی سەمبولسازە کە مرۆ لە گیانلەبەرانی دیکە جیا دەکاتەوە و سەمبول بنەما و ناوەڕۆکی «کولتوور»ە و هەر بەخاتری ئەمەیە، کەڕ و کوێری زگماک دەتوانێ رێی خۆی بۆ دونیای قسەکردن بدۆزێتەوە، وەک ژیانی «هیلێن کیلێر»[۶] ئەمەی بۆ ئێمە سەلماند و ئەم جیاوازییە لە درێژاییی مێژوودا لە دوای دۆزینەوەی ئاگر و چێشت لێنان، رێگای ئینسان بۆ مرۆڤ بەدی هات.

بۆیە لە راستیدا نە کار و کاردانەوە و ریفلێکسی ئەندامەکان و نە وڵام دانەوە بەدونیای دەوروبەر، [شەرتی‌کردن «condition reflex»] و نە کەرەسەسازی و نە ژیانی سۆشیاڵ و کۆمەڵایەتی، ناتوانن خاڵی جیاوازیی مروڤ لە گیانلەبەرانی دیکە بن. بۆیە تاریفی مرۆڤ لە دونیای ئەمڕۆدا جێی خۆی داوە بەمرۆڤی خاوەن «کولتوور»، واتە «مرۆڤی سەمبولساز و هێماساز» بۆیە «کولتوور» و «سەمبول» و «زمان» لە «مێژووی ئافراندندا» «مێژوومەندی»ی ئێمە لەگەڵ سیستەمێکی ئەندامواردا رووبەڕووو دەکاتەوە، کە واتا و هێمای مرۆڤ و کولتوورمان پێ دەناسێنێ.

بە کوردی و بەکورتی مرۆڤ گیانلەبەری خاوەن کولتوور و کولتوور دونیای دەوروبەری ئێمەیە، واتە مرۆڤ بەشوێن مانابەخشین و مانادۆزینەوە لە ژیانیدایە و ئەمەیە کە ئێمە رادەکێشێ، بۆ لای مانا و واتای ئایین کە وەک پێویستییەک لە ژیانی مرۆڤدا خۆی دەنوێنێت.

بۆیە بۆ دەرخستنی چەمکەکانی ئەم توێژینەوەیە، دەبێ بزانین ئایین چییە و چ کاردانەوەیەکی لەگەڵ کولتوورەکان و شارستانییەتەکاندا هەیە؟

«دین» چیه؟

هەر وەکوو لە باسی کولتووردا پەنامان بردە بەر تاریفی پەدیدارشناسی و تەوسیفیی کولتوورەوە، باش وایە هەر بەم پێیە لە باسی ئایینیشدا خۆمان بپارێزین لە تاریفی داشکان باوەڕانە و ڕیدۆکشینیستی «red uctionism» «تحویل‌گرایانە». تاریفی ئایین بە دیاریکردنی چەمکە هاوبەشە سەرەکییەکانی ئەتوانێت ڕێمان پێ بدات، تا «چی بوونی» ئەم واتایە بناسین و لەگەڵ کولتووردا وەک باس‌کرا پێناسەی کەین و پەیوەندیی و نیسبەتی ئەم دوانە پێکەوە بخەینە بەر تۆێژینەوە و شیتەڵ‌کارییەوە.

بڕێ کەسایەتیی سەرشوناس لە تۆێژەرانی دین وەک «شلایرماخیر» و «ڕۆدلۆف ئۆتۆ» و «پۆل‌تیلیش» و «گئورگ زیمل»[۷] پێیان وایە دین و مەعنەوییەت بەشی دانەبڕاوی دەروونی مرۆڤن، بۆیە ئۆتۆ، قسە لە باری عاتیفی و دڵاوێزانەیی دین و مەعنەوییەت دەکات و باس لە «نۆمن» واتە شکۆ و شەوکەتی حازر لە هەستیدا دەکات و یەکەمین ویستگەی مرۆڤ لە بەرانبەر ئەم شکۆ مەزنەدا [کە بە«میستریۆم تری میندۆم» واتە «ڕازی سەرسوڕهێنەر» ناوی دەبات] ئیحساسی دڵسپاردن و خۆ لە دەسدان دەزانێ و قسە لە ناوەڕۆکێک ئەکات، کە پێگە و جێگەی کۆتایین پەردەی دەروونی ئینسانە.

بۆیە پێم وایە خاڵی هاوبەشی تاریفی ئایین، دەگەڕێتەوە بۆ ئیحساسی ئەم شکۆ مەزنە لە هەستیدا، کە یەکێک ناوی بە خوا دەبات و یەکێک بە ئەمری موقەددەس و یەکێک بە ئەمری مینوویی و نادیار و یەکێک بە ئەمری موتەعالی و باڵادەست نیشانی دەکات.

کەمترین سەرنج بەوەمان دەگەیەنێ، کە ئەمە هەر ئەو هێماسازی و سەمبول سازییەیە، کە ئاستی مرۆڤی لە ئاستی گیانلەبەرانی دیکە جودا کردووەتەوە و بگرە بتوانین بڵێین، ئەمە هۆکاری سەرەکیی پێویستیی مرۆڤ بە دین و مەعنەوییەت لە درێژایی مێژوودا تا ئەمڕۆ بە شێوازگەلی جۆراوجۆر بووە و لەمەولایش لە وێنەگەلی جۆراوجۆری دیکەدا خۆی دەنوێنێت و بگرە هیچ کاتێک نەبوێیت کە مرۆڤ بێ دین و مەعنەوییەت ژیا بێت و هیچ کاتێک نەبێت کە بێ دین و مەعنەوییەت بژیت، وەک هیچ کاتێک نەبووە مرۆڤ بێ هونەر، بە لقە جۆراوجۆرکانییەوە ژیابێت و هیچ کاتێک نییە کە بتوانێ بێ هونەر بژیت و مەبەستم لەم بەرانبەری کردنەی ئایین و هونەر، ئەوەیە کە ئایینیش وەک هونەر هەڵقولاوی دەروونە و بەشی دانەبڕاوی دەروونە.

بەڵام بۆ ئەوەی بتوانین ئەم مانا بەرینە کولتوورییە بخەینە بەر تۆێژینەوەوە، تا چەمکە سەرەکییەکانی خۆی دەرخات، پەنا دەبەینە بەر زمانی ئیستعارە و تەمسیلەوە، هەر چۆن کتێبە ئایینییەکان وەک قورئان و تەورات و ئینجیل و ئاوێستا و وداکان و ئۆپانیشادەکان و ... بۆ بەیانی ئەم واتاگرنگە گەورەیە، پەنایان بردووەتە بەر زمانی ئیستعارە و تەمسیل و ڕەمز و سەمبولەوە.

بۆیە «پۆڵ‌تیلیش» دەڵێ: «زمانی ئیمان و ئایین تەنها زمانی سەمبولیکە و بەس، و ئەگەر ئێمە بمانەوێت ئیمانی خۆمان نیشان بدەین، کە پەیوەندیی ئێمە بە وجوودی موتڵەقەوە دەردەخا، بێجگە لە سەمبول و زوانی سەمبولیک ڕێگەیەکی دیکەمان نیە»[۸]

دین لە بنەڕەتدا وەک «ئاو» وەهایە،[۹] وەک بارانێک وایە کە هەڵمی گەرمای زەمین دوای کار و کاردانەوەیەکی ئاسایی لە ئاسماندا، دەبێ بە هەورگەلی چڕ و پڕی بارانهێنەر، کاتێ کە باران دادەکا، بارانی بێ‌گەرد و بێ‌غەل و غەش لە ئاسمانەوە دەس پێ دەکات، کاتێک لە ئاستی بۆشایی ئاسماندا کەم کەم تێکەڵ دەبێ لەگەڵ تەم و دووکەڵ و مەوادی‌تردا، لە بێگەردی و خالیسیی خۆی دەکەوێ و کاتێک دێتە سەر زەوی، دڵۆپ دڵۆپ لەگەڵ خاک و خۆڵ و گژ و گیا و مەوادی دیکەدا ئاوێتە دەبێ و لە جۆگەلەیەکەوە بۆ جۆگەیەک

و له جۆگەکانەوە بۆ ڕۆبارەکان و هەروەها بۆ دەریاکان و زەریاکان بەڕێ دەکەوێ.

بەڵێ بارودۆخی دینیش هەر وایە، ئەساس و بونیادی دین ئەو ماناخوازی و ئەو شکۆ سەرسوڕهێنەرەیە، کە هەرکەس و هەر ئەزموونگەرێکی ئایینی بە ناوێکی تایبەتمەندەوە، کە سەرسوڕهێنانی ئەم، لە بەرانبەر ئەو شکۆ مەزنەد بەیان دەکات، هەر بەم پێیە پێغەمبەران و ئەزموونگەرانی باری مەعنەویی دین لە یەک دین قسە دەکەن، واتە«ئەزموونی سەرسوڕمان لە بەرانبەر شکۆی مەزندا» وەک ئەزموونگەری بەناوبانگی سوننەتگەرا «فریتیۆف شووان»، کە لە تیۆری و ئەزموونی«وحدت متعالی ادیان»[بالا نگەری یەکگرتوی ئایین بە گشتی] دا ئاماژەی پێ دەکات.

لەم ڕوانگەیەوەیە کە ئوستوورەشناسی گەورە و بلیمەت «جۆزف کەمبل» دەڵێ: «ئەدیان و بانگەوازکەرانی ئایین لە جێی ئەوەی بەرەولای ئەزموونی عارفانەی دین ئاور بدنەوە کە ئەزموونی حەقیقیی دینە، خۆیان تێکەڵ بەرەهەندە کۆمەڵایەتییەکان و ئاکارە ئەخلاقییەکان دەکەن»و ئەمە بەهەڵەیەکی گەورە ئەژمێرێت.[۱۰]

بەڵام کاتێک ئەم ئەزموونە زیندووە، هەتا هەتایە، لەگەڵ مێژوودا و بارودۆخە مێژووییەکاندا، وەک کات و سات و جێگا و ڕێگا و فەرهەنگ و نەریت و چاند و کولتوور و شارستانییەت و تەمەددونە جۆراجۆرەکاندا، تێکەڵ دەبێ، هەر لە ئایینە سەرەتاییەکانەوە، لە توتم و تابۆکانەوە تا ئایینە یەکتاپەرستییەکان، ڕەنگ و بۆن و شێوازگەلی جۆراوجۆر بەخۆیەوە دەگرێت و ڕەنگدانەوەی تایبەتمەند بەخۆی نیشان دەدات. ئیتر لەم ڕوانگەیەوە وەک جان‌هێک دەڵێ لەگەڵ یەک دینیدا ڕوبەروو نابینەوە بەڵکوو لەگەڵ فرە ئایینیدا ڕوبەروو دەبینەوە.[۱۱] بۆیە قسە لە پلۆرالیسمی ئایینی واتە فرە دینی دێتە کایەوە، کە ئەگەر بە نیگایەکی فنۆمنۆلۆژیستی و پەدیدارشناسانە و بەرساختگەرایانە سەیری ڕەوتەکە نەکرێت، ناوەڕۆکە بنەماییەکە، کە ئاوبوون و پاکیەتی و سەفا و سەرسوڕمان، لە بەرانبەر شکۆی هەستیسازدایە، جێی خۆی ئەدات بەسەرگەرم بوون و شەڕ و ئاژاوە، لە بوارەئاساییی و ڕووەکییە مێژووییەکاندا و لە جێی ئەوەی دین ڕەحمەت بێت، ئەبێت بە زەحمەت بەسەر گیان و ژیانی مرۆڤایەتییەوە، لێرەدایە کە جەهل و نەزانینی موقەددەس بە ئەوپەڕی بێ‌ڕەحمییەوە خۆی ئەنوێنێ، کەمترین چاوپیاخشان بەسەر مێژووی ئایینیدا ئەم حەقیقەتە و ئەم ڕەهەندە ئەخاتە بەر چاو،[۱۲] بۆیە بەم پێیە ئێمە لەگەڵ دوو وێنە لە ئایین ڕووبەڕوو دەبینەوە.

یەکەم: لەگەڵ وێنەی «ناوەڕۆکی و بنەڕەتیی ئایین» و یا «وێنەی دەروونی و هەستەییی ئایین» و یا «وێنەی سەنتەری و هەوێنیی ئایین» ڕووبەڕوو دەبینەوە، کە بریتیە لە «ئەزموونی سەرسوڕمان لە بەرانبەر شکۆی مەزن»دا.

بەم پێیە هەموو ڕێیەک بۆ بانە ئەچێ، هەرچەندە کە بانە بە بەهانە بکات و شایەد مانای«لانفرق بین احد من رسله»[۱۳] و «وقل امنت بما انزل الله من کتاب»[۱۴] هەر ئەمە بێت.

دووهەم: وێنەی مێژوویی ئایینەکە بەپێی بارودۆخە مێژووییەکان و کات و سات و جێگا و ڕێگا و ڕەچە و چاند و کولتوور و شارستانییەتە جۆراوجۆرەکان، ڕەنگ و ڕواڵەتی تایبەتمەندی بەخۆیەوە گرتووە و ئەمەیش شایەد هەر هەمان مانای «شەریعەت» و «منهاج»[۱۵] بێت، کە هەر ئۆمەتێک و هەر گەلێک بەپێی پێویست و ئاکارەکانی خۆیان وێنەی تایبەتمەند بەخۆیانیان گرتبێت.

کە تاریفە کۆمەڵناسیی و مێژووییەکان پشت بە وەها ڕوانگەیەک دەبەستن، بۆ نموونە ئەتوانین ئاماژە بە تاریفەکەی «دورکیم» بکەین کە پشت بە بەباوەڕەکان و کار و ئاکارە لاهووتیەکان ئەبەستێت کە شوێنکەوتوانی خۆیان، لە کۆبەستێکی ئەخلاقی بەناوی «ئوممەت»دا کۆ دەکاتەوە.[۱۶]

جا لەسەر بنەمای ڕێژە باوەریی کولتووری «cultural-relativesm»، هیچ شەریعەتێک و مینهاج و ڕێ و ڕچەیەکی دینی بەرتر و سەرتر لەویتر ناناسرێت. لەبەر ئەوەی کولتوورەکان چی دینی و چی نادینییەکەی لە پێوەرگەلی عیلمیدا جێ ناگرن و پلە و ڕێژەیان بۆ دیاری ناکرێت.[۱۷] ئەگەر ئاورێک لە وێنەی یەکەم لە ئایین بدرێتەوە «وەستان لە بەرانبەر شکۆی مەزندا» وەک پاڵفتەی بێ‌گەرد، خاڵی بنەمایی بەدیهاتنی ئایین و ناوەڕۆک و هەوێنی دین کە ئایین بێ ئەو ئایین نیە، خۆی دەنوێنێ و شایەد بتوانین بڵێین ئەمە کەمترین و گرنگترین خانەی شوناسی دینە. بۆیە هەر بیروبۆچوونێ بەناو ئایینەوە ئەم تایبەتمەندییەی تێدا بێت، بە دین دەژمێرێت، جا دەرکەوتنی لە بواری ژیانەوە، بەپێی ڕچە و پێگە و ڕێگە و جێگە و مەودا و کات و سات و چۆنیەتیی ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابووری و ڕامیارییەوە خۆی دەنوێنێ و خۆی دەنەخشێنێت، هەر وەکوو ئەو بارانەی کە ئاو بوونەکەی لە کات و سات و جێگا و ڕێگاگەلی جۆراوجۆرا بەشێوەگەلی جۆراوجۆر خۆی دەردەخات.

لە ژێر ئەم تیشکەدا ئەوەمان بۆ دەردەکەوێ کە ئایین شێوازی ڕووبەڕووبوونەوەی مرۆڤە لەگەڵ ئەمری باڵادا «متعالی» و هومێد بەستن و ژیانە لەگەڵ ئاوا نیگایەکدا، کە لە دۆخێکەوە مرۆڤ ئەبات بۆ دۆخێکی دیکە بەڵام لەم بوارەدا هەوڵ لەسەر ئەوەیە کە قۆناغی داهاتوو دەسکەوتی چاتر بێت لە قۆناغی پێشوو و بگرە بتوانین بەبنەمای تەلاییی ئایین بەگشتی ناوی ببەین؛ بۆیە من پێم وایە ئەم تاریفە لە ئایین لەگەڵ ڕیچۆڵ کردنی وشەی «دین» لە سانسکرێت و گاتەکان و ئاوێستادا، کە بەردەوام وشەی «دئنا» بەکار دەبات، دێتەوە و هەروەها لەگەڵ وشەی «religion»ی فەرانسەویدا بەواتای کۆمەڵگای دینی و وشەی «religioncer» لاتینیدا کە لە مانای مەعنەوییەت و ئەمری باڵاو ئەمری موقەددەسدا بەکار هاتووە، هاوشان و هاورێی هەیە و وا ئەزانم وشەی «دین» لە عەرەبیدا ڕیچۆڵی عەرەبی نیە، لە بهێما وەرگیراو لە (دینا)ی ئاوێستائیە کە ئەویش لە بهێما ئیزەدبانووی یوونانی و ڕۆمی، واتە ئارتیمیسە کە خودای جەنگەڵ و شکار و ڕێ‌پیشاندان بووە، بۆیە لەوێدا کە بەشەر ڕێگای باڵا و موقەددەسی خۆی واتە «سەرسوڕمان لە بەرانبەر شکۆی مەزندا» دەدۆزێتەوە، ناوی «دئنا» و «دینای» پێوەناوە و لەوەبەدواوە بۆ هەموو بارێکی دەروونی و پەنهان لە دیدە، کە مرۆڤ دەستەوەستانی بارەگای باڵای شکۆی مەزن بکات، بەتەواوی شێوە جۆراوجۆرەکانی «دین» و یا هەرچییەک لەم مانایەدا بێت، بەکاریان هێناوە. ئەمەش نیشانەیەکە، بۆ ئەوەی بەوە بگەین بنەمای ڕەسەن و ماددە و هەوێنی بێ‌گەردی دینی و کەمترین خانەی شوناسی دین و یا باشتر وایە بڵێین DNA دین، باری دەروونی و دڵ سپاردنە بەشکۆی مەزن.

ئالێرەدایە کە ئەم دڵ سپاردنە لە نیگای «ڕۆدلۆف ئۆتۆدا» بە بنەمای بەدیهاتنی ئایین ئەژمێرێت[۱۸] و هەروەها «پۆڵ تیلیش» بەو جێیە دەگەیەنێ کە دەڵێ: ڕواڵەتی ئایین کولتوورە و ناوەڕۆکی کولتووریش (واتا بارە مەعنەوییەکە) ئایینە.[۱۹]

وا ئەزانم لێرەدا بەوە گەیشتین کە دین چەمکێکی سەرەکی لە کولتووری هەر گەلێکە، کە لە هەمیشەی مێژوودا پەنای پێ براوە و لە ژیانی مرۆڤایەتیدا ڕەنگدانەوەی هەمیشەییی بووە و بگرە ڕەنگدانەوەی هەتا هەتاییشی ئەبێت و بە وتەی جۆزیف کەمبڵ مناڵدان و ڕەحەمی دووهەمی لە دایکبوونی ئادەمیە.[۲۰]

بەڵام ئەوەی لەم باسەدا جێی سەرنج و تێبینییە، ئەوەیە کە کولتوورەکان، چ ئایینی و چ نائایینییەکەی، لە دۆخێکەوە بۆ دۆخێکی تر و لە بوارێکەوە بۆ بوارێکی دیکە، گۆڕانکارییان بەسەردا دێت و بەم پێیە لە دایکبوون و سەرهەڵدان و گەنجی و کارامەیی و پیری و لەکار کەوتوویی و مەرگ و تەواوبوون ڕویان

تێ دەکات.

جا ئێستا جێی ئەوەیە بپرسین هۆکاری ئەم گۆڕانکارییە چیە؟

بۆ ئەم مەبەستە نیازمان هەیە کە کاریگەرییەکانی شارستانییەت و کولتوور لەسەر یەکتری ڕەچاو بکەین.

کاریگەرییەکانی شارستانییەت «civilization» و کولتوور «culture» لە سەریەکتری

مرۆڤ و ژیانی مرۆڤ (بەپێچەوانەی ئەوانەوە کە دوو بەش بینانە، بەشێ گیان و بەشێ جەستە ئەبیننەوە و بەشێک زەق و پڕەنگ دەکەن و بەشەکەی دیکە لاواز و کەمڕەنگ) بوونەوەرێکی سیستەماتیک و ئەندامـوارە، بۆیە ناتوانین هێڵێک لە نێوان گیان و لەشیدا و هەروەها لە نێوان نیازە ماددی و مەعنەوییەکانیدا [سەرەرای شوناسی ئەم دوو بوارە] بکێشین.

بەڵام بێ‌گومان چەرخەی لەش و گیان، ماددە و مانا، شارستانییەت و کولتوور، لەم سیستەمە ئەندامواره‌دا وا لە دڵی یەکتریدا تەنراون، لە عەینی ڕوونی و ڕاشکاویدا، لە ناخی یەکتریدا، وەک کەلافێک سەردەرگووم و نادیارن و بەردەوام بەسەر یەکتریەوە لە ناو خۆیدا کاریگەریان هەیە.

جا بەم پێیە پێویستە بزانین بەرهەمە ماددی و مەعنەوییەکانی مرۆڤ، چۆن لە یەک ئاڵاون و بە ڕۆخی یەکتریدا چوون؟

لەسەر ئاخرین پێگەیشتنە علمییەکانی ئانترۆپۆلوجیستان و کولتوورناسان، واتای (civilization) کە شارستانییەتە، باری نیاز و پێویستییە ماددییەکانی ئێمە دەگرێتەوە و هەروەها کولتوور (culture) [چاند و نەریت و فەرهەنگ] پێویستییە مەعنەوییەکانی ئێمە ڕەچاو دەکات.

جا بەپێی ئەو سیستەمە ئۆرگانیکە، کولتوور و شارستانییەت، بێ یەکتری مانا پەیدا ناکەن، وەک لەش و گیان بێ یەکتری مانایەکیان نییە، بۆیە لە هەرجێیەک شارستانییەتێک هەبێ، کولتوورێک هەیە و هەروەها لە هەرجێیەک کولتوورێک هەبێت، شارستانییەتێک هەیە، واتە لە هەرجێیەک کەرەسە و ڕووداوێک سەر بگرێت، داخوازی کولتوورێکی هاوسەنگ و هاودەنگی خۆیەتی و هەروەها لە هەرجێیەک کولتوورێک بەدی‌بێت، داخوازی کەرەسەیەک و یا ڕووداوێکی تایبەتە، کە هاوشانی و هاورێی بکەن لەگەڵ یەکتریدا.

بۆیە هەر کەرەسەیەک کە پێ دەخاتە چوارچێوەی ژیانەوە، ئاوازێکی تایبەت بەخۆی ئەچرپێنێ بە گوێچکەی گیانی ئادەمیدا و گیانی مرۆڤ دەهەژێنێ و مرۆڤ لە بەرانبەر ئەو دەنگەدا ڕەوتێکی تایبەتی، کە ڕیفلێکس و کاردانەوەی سروشتی گیانی مرۆڤە، لە خۆی نیشان دەدا، کە دەرئەنجامەکەی بە شێوەی هەڵپەرکێ و مۆسیقا و گۆرانی و شیعر و هۆنراوە و نومایش و شانۆ و میعماری و نەقاشی و وێنەگری و پەیکەرسازی و پەیکەرتراشی و درام و سینەما و ڕێ و ڕچە و نەریت و خولق و خو و پۆشاک و خواردن و خواردنەوە و نووسین و ... خۆی دەنەخشێنێ.

هاورێیی و هاوشانی و هاودەنگی و هاوسەنگیی ئەم دوو بوارە پێکەوە، ئەبێت بەهۆی ئاسایش و ئارامش و خۆشی و شادی و ئومێد بەژیان و کارامەیی لە بوارەکانی ژیانەوە و هەروەها بۆشایی و قەڵشتی و دابڕان لە نێوان ئەم دوو تیرمەدا، ئاڵۆزی و کێشە و قەیران و کارەسات بە باردێنێ و کۆمەڵگا لەگەڵ نامۆیی و ماندوویی و تۆران و خەمۆکی و بێزاریدا، ڕووبەڕوو دەکاتەوە، بۆیە کێشەی کلیسا و زانین لە سەدەکانی میانەدا «قرون وسطا»، بەشێکی گەورەی دەگەڕێتەوە بۆ دابڕین و قەڵشتی ئایین لە بەرانبەر علم و زانین و دەسکەوتەکەی وەک شارستانییەتێکی نوێ.

لەوێدا کە کلیسا وەک ئایین نەیتوانی کولتووری لەبار و هاودەنگ و هاوسەنگ و هاورێ و هاوشان، لەگەڵ شارستانییەتی نوێدا

ساز بکات و نەیتوانی ڕەوتەئایینییەکەی خۆی لەگەڵ دەنگی کەرەسەی نوێ و شارستانییەتی نوێـدا هەماهەنگ بـکات، تووشـی گرژی و درژی و تونـدی و تیـژی و زبری لە ڕووبەڕوو بوونەوەدا هات، بۆیە دەسـتی دایە ئەنکزاسیون «inquiscion» و بیر پشکنین و بەڕێ خستنی دادگاگەلی سەرسوڕهێنەری کوشتن و سوتاندن و بەڕێ خستنی زیندان و ئەشکەنجە و زەبر و لێدان و بەکۆیلەکردن و زەوتی ماڵ و ناموس و دوورخسـتنەوە لەگەڵ ئەنجامـی کارگەلی سـەخت و بەدەر لە توانا و تاقەتی ئاسـایی مـرۆڤ، تا بەو جێیەی ئیسـکەکانی زانایانێک کە ساڵیانی سـاڵ لەوەوپێش مردبوون و نیگا و بۆچوونەکانیان هۆگرانێکی پەیدا کردبوو، کە بەشـێوەیەک ئەو بۆچوونانە هاودەنگیی لەگەڵ کلیسا دانەبوو، لە گور دەرئەهێنران و دادگایی دەکـران و سـەرئەنجام مەحکـووم دەکران و لەبـەر چـاوی هۆگرەکانیان ئێسـکەکانیان دەسووتێنران.[٢١]

بۆیـە «پـۆل تیلیش»یش هـۆکاری ئەم ڕووبەڕووبوونەوەیە لە کەمتەرخەمی و غەفڵەتی کلیسـا و ئایینداراندا دەزانێت کە زوانی ئایین و زوانی عیلم و زانسـتیان نەناسی بوو.[٢٢] ئاوا گوێنـەدان و کەمتەرخەمییـەک هەڵقوڵاوی بارودۆخـی بێ باوەڕی بەگۆڕانـکاری لە نێوان شارستانییەت و کولتووردایە، کە مێژوومەندی لە ئایین دەگرنەوە و ئایین وەک کولتوور نابیننەوە و بەتەمای ئەوە نین هیچ ئاڵۆگۆڕێک لە ئاییندا بەسـەر بناسنەوە، لە هەمان کاتدا لە درێژایی مێژوودا و لە پانتای ژیاندا، گۆڕانکاری، تەواوی بوارەکانـی ژیانی شارسـتانییەت و کولتووری ئێمەی گرتووەتەوە.

ئـەم کاریگەرییانەی کە ئەمـڕۆ لە نێوان شارسـتانییەت و کولتـووردا بـەدی دەکرێت (مێژوویەکـی دوور و درێـژی هەیـە) هـەر هەمـان کاریگەرین کە لە نێوان کەرەسـە و سـەمبولدا بەدی‌کراون، وەک مەیموون ناسی ژاپۆنـی، «مان»، دەڵـێ: تێرمی«کولتوور» وەک هاوردەیەکی مرۆیی، ئەبێ تاریفەکەی جەخت بخاتە سەر سیسـتەمێکی ڕەفتاریی ئەوتۆ کە فێرخوازی وەک بناغەیەک بناسێتەوە و ئاڵوگۆڕ بەسـەر ژینگەدا بهێنێت و بـۆ مانەوەی ژینی خـۆی دەورێکـی سـەرەکیببینێت و ژیانی بەکەرەسەوە بەسرابێتەوە.

سـەرهەڵدانی ئـاوا مەودایەک لـە ژیانی مرۆڤدا، سـەرهەڵدانی «کولتـوور»ی ژیانە کە مێژووەکەی ئەگەڕێتـەوە بۆ کاتێک کە مرۆڤ «کەرەسـەی بۆ کەرەسەسازی» دروست کرد و ئەمە لای هەندێ لە دێرینەناسان دەگەڕێتەوە بۆ دوو تا سـێ ملیۆن ساڵ لەمەوپێش و لای هەندێکـی تر دەگەڕێتەوە بـۆ کاتێ کە مرۆڤ بەسەر دوو پێی خۆیەوە وەستا.[٢٣]

ئاوا بۆچوونێک بە چاوپۆشـی لە دروستی و نادروسـتییەکەی، ئەیەوێـت پێمان بڵێ کە کەرەسـە و ڕووداوەکان، پایە و بنەما و بەردی بنەڕەتیـی شارسـتانییەتن و کاریگەریی ئەم ڕووداوە گەورەیە لە بەدیهاتنی کولتووردا، وەک مرۆڤی سەمبولسـاز ڕۆڵی گرنگی هەبووە. ئەم ڕەوتەپیرۆزە لـە درێژایی مێژوودا، بە هەزاران پێـچ و خەمی گـەورە و بچووکدا تێپەڕیووە و هـەر لە دەورانی غارنشـینییەوە هەتا دەورانی چادرنشینی و خێوەتنشینی و تا دەورانی کێڵگە و کشـتوکاڵ و تا دونیای سەنعەت و ماشێن و تـا ئەمڕۆی دونیای مەجـازی و دونیای زانین و تیکنۆلـۆژی و ئینترنێت و «گوندی جیهانی» «global village» لە خۆ دەگرێت.

ئـەم ڕەوتە تا ئەمڕۆ وەسـتانی بۆ نەبووە و وەستانیشـی بۆ نییە و بەهـەر ئەندازە ڕەوتی کەرەسەیی و ڕووداوی، ئاڵوگۆڕی بەسەردا بێت، ڕەوتی فەرهەنگی و کولتووری و مەعنەویش بەو ئەندازەیە خوازیاری گۆڕانکارییەکی هاودەنگ و هاوسـەنگ و هاوڕێ و هاوشـانە، کە کۆمەڵگا بەئاستی ئارامی و شادی و خۆشی دەگەیەنێت و کۆمەڵـگا دەکات بەکۆمەڵگایەکی چالاک و تێکۆشەر و هومێدوار بەداهاتووی، خۆی کە لە دۆخێکـەوە بەرە و دۆخێکـی دیکە دەچێت و

ئازادی وەک بنەما و هەوێنێک تێیدا ڕەنگ دەداتەوە.

جا هەر وەکوو وتمان نەبوونی ئاوا هاودەنگی و هاوسەنگییەک، ئەبێت بەهۆی نەمانی ئازادی و گرژی و درژی و دابڕان لە نێوان کۆمەڵگادا و مرۆڤ لە خۆی نامۆ و بێگانە دەکات. وەک زمانە سوننەتیەکەی دەڵێت تووشی «هبوط»ی دەکات، واتە تووشی دابەزینی دەکات، «هبوط» دابەزین و داکەوتنە، بەڵام بە زمانی ئەمڕۆ جێ مان و دواکەوتنە، کەمتەرخەمی لەم بوارەدا، واتە لە ئاستی گۆڕانکاریی ئایین وەک باڵێکی کولتوور، لە بەرانبەر ئاڵوگۆڕە شارستانییەکاندا وەک کەرەسە و ڕووداو، ئەبێت بەهۆکاری کارەساتگەلێک لە ژیانی کۆمەڵگادا کە ئەگەر قووڵ بیری لێ بکەینەوە، گیان و لەشی مرۆڤی خاوەنبیر دەلەرزێنێ، بۆیە من ناوی ئاوا کارەساتێک دەنێم «کارەساتی چرنۆبیلی ئایین لە دونیای نوێدا». بۆیە بەڕاستی لەم چەن دەیەیڕابردوودا، بەشێک لەو ئاکار و دەرئەنجامانەمان بەناوی دینەوە بە چاوی خۆمان بینی کە پاڵپشتەکەی دەقە ئایینییەکان و فەرموودە دینییە موقەددەسەکان بوون، و هۆکارەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ئەم قەڵشت و دابڕینە لە نێوان دین وەک کولتوور لە لایەکەوە و شارستانییەتی نوێ لە لایەکی ترەوە. بۆیە ئەم ڕەوتە بێفەڕە شێوەیەک لە ئازار و ئەشکەنجە و کوشتن و سووتاندن و بەدیلبردن و بەکۆیلە کردن و بیرپشکنین، دۆزەخێک بەناوی بەهەشتەوە لە سەدەکانی میانە «قرون وسطا» و ئانکزاسیونمان وەبیر دەهێنێتەوە.

جا ئێتر لێرەدا ئەم پرسیارە دێتە کایەوە، کاتێ کە کەلتوور لە بەردەم گۆڕانکاریی و ئاڵوگۆڕیی هەتا هەتاییدایە، داهاتووی ئایین وەک چەمکێ لە چەمکە سەرکییەکانی کولتوور چی بەسەر دێت؟

نەشتەرگەریی گۆڕانکاری، تا چ ئاستێک لە گیان و لاشەی دیندا دادەنیشێ؟

وەک کولتوورەکان سەرهەڵدان و گەشەکردن و تەواوبوون و مەرگیان بۆ هەیە، ئایا وەک نیچە لە «مرد دیوانە»کەیدا مەرگی خودای ڕاگەیاند، خودا دەمرێت؟

و یا وەکوو ئیقباڵی لاهووری دەڵێ: خودا دەبێ نەخشێکی تر و ڕۆڵێکی دیکە لە ژیانی مرۆڤدا کایە بکات؟

گۆڕانکاری و چاکسازی لە ئاییندا هەر لە پایە هەتا سایە

«من بۆ سەبەت یا سەبەت بۆ من؟»

ئەمە وڵامی عیسای ناسری پێغەمبەرە (د.خ) لە بەرانبەر سیستەمی فەقاهەتی ماڵۆمگەلی ئایینی یەهوود لە ڕۆژگاری خۆیدا، کە دەیانووت: بۆ بە پێچەوانەی ئایینی مووساوە کە ڕۆژی شەممە کارکردن حەرامە، تۆ کار دەکەی؟ بۆیە لە وڵامدا هەڵیدایە و ووتی: منم خاوەنی ڕۆژی شەممە، (من بۆ شەممەم یا شەممە بۆ من؟)[٢٤]

ئەم وتەیە وەک دەسکەوتێکی زێڕین لە باسی ئایین و ئایینناسیدا بۆ هەموو توێژەرانی ئەم بوارە ڕەچاو دەکرێت و هەروەها وەک خاڵێکی سەرەکی بۆ نیشاندانی مێژووەمەندیی ئایین. ئاوڕی لێ دەدرێتەوە، تا پێمان بگەیەنێ کە ئایین لە پانتایی ژیاندا و لە درێژاییی مێژوودا، گەشە دەکا و پەرە ئەسێنێت و گۆڕانکاریی بەسەردا دێت، واتە ئیڤۆلۆیشنی کولتووری (culture evolution) ڕووی تێ دەکات، هەر بەم پێیە وڵامەکەی عیسا، وەک پرسیارێک لە فەلسەفەی دیندا و لە ئایینناسیدا بوو بەبزاڤێکی فەلسەفی و ئایینی کە «من بۆ دین یا دین بۆ من؟»

واتە، ئایا ئایین تەختەکەی پرۆکرۆستیسە (procrustes)[٢٥] کە هەر قەد و قەوارەیەک دەبێ بەئەندازەی ئەو ببڕێت؟ و یا گیانە کە ڕژایە هەر جەستەیەک ئەیهەژێنێ و بەڕێ دەخات؟

بۆیە نیچە زۆر بەوردی لە عیسا و فەلسەفەی ڕەوتی ئەم گەورەپیاوە تێگەیشتبوو و لە «چنین گفت زرتشت»ـەکەیدا قسە لە جوانەمەرگی

و زوو مردن دەکات و ئەڵێ عیسـای ناسـری جوانەمەرگ لە دونیا ڕۆیـی و ئەگەر بەقەدەر مـن لە ژیاندا بمایـەوە، ئەوندە گەورە و مەزن بوو، خۆی ئەندێشەکان و بیر و بڕواکانی خۆی دەخسـتەبەر نەشـتەری ڕەخنە و نەقدەوە[٢٦] و ئەمـە یانی پێغەمبەری، بەمانای بەربەسـت بـوون لـە پیاچوونەوەی مانا و هـاوردەکان و دەسـکەوتەکانی نییـە، بەڵکوو دەسـکەوتی پێغەمبـەران وەک هەمـوو دەسـکەوتەکانی بەشـەر، پیاچوونەوە خواز و ئەکشێنە و وەحی و ئەزموونی وەحیانی دەسـکەوتێکی «fixism» «فیکسـیزم» و چەقبەسـتوو و نەگـۆڕ نییە و ئەمیش وەک هەموو دەسـکەوتەکانی بەشەری ئەزموون هەڵگـرە و لە دۆخێکەوە بۆ دۆخێکی دیکە گۆڕانی بەسەردا دێت.

جـا بەم پێیە، مەرجی مانـەوەی لە ژیانی کۆمەڵـگادا گۆڕانکاریـی هاوچەرخـە لەگەڵ بارودۆخـی ئاڵوگۆڕەکانی دونیـای دەوروبەردا، بەشـێوازێک کـە هاودەنگییەکـی بەپێـز و هاوسەنگییەکی بەهێزی تێدا بەدی بکرێت.

بۆیە ئێلیمێنتەکانی کولتوور هەر هەموویان سـەرهەڵدان و تەواوبـوون و گەشـەکردن و مـردن، ڕوودەکاتـە بارودۆخـە جۆراجۆرە فنۆمنۆلۆژیکییەکانیـەوە و ئایینیـش وەک ئێلیمێنتێکی کولتـووری بارودۆخی جۆراجۆر تێیدا سەر هەڵدەدات.

لێرەدایـە ئاییـن وەک ئێلیمێنتێکـی کولتـووری، ئەگـەر دەسـکەوتەکانی وەک دەسکەوتێکی بەنرخ، جێی ڕەزامەندیی کۆمەڵگا لە نـاوەوە و دەرەوە بوو، ئەوە وەک کولتووری سەرزیندە و ساخڵەم ناوی لێ دەبرێت و ئەگەر بەپێچەوانـەوە، لە نـاوەوە جێـی ڕەزامەندی نەبـوو و تەنها لـە ڕێگای لاسـاییکردنەوە و تەقلید و کۆنفۆرمیسم و فاناتیسمێکی دینی و مەزهەبییەوە خۆی داسەپاند، ئەوە کولتوورێکی نەخۆشە و ڕێگای مەرگی خۆی فەراهەم کردوە، کە پڕ دەبێ لە دەمارگرژی و درۆ و دەلەسـە و ڕیا و دووڕوویی و هەزاردەستی و هەزارچێرەیی و لەسەر خۆ و دیتران کڵاونان.

بۆیە نیچە لە «مرد دیوانە»کەیدا قسـە لە مەرگی خـودا دەکات و دەڵـێ ئێمە خوامان کوشتووە، دەستمان بەخوێنی خوا سوور بووە، خواکانیش تێکدەشکێن و دەروخێن، هەرچەندە ئەم هەواڵە بەئاسـانی قەبووڵ نەکرێت، نیازی بەتێپەڕینی زەمان هەیە، چونکە هەورەتریشقە و بروسکە پێویستی بە زەمان هەیە و هەروەها ئەستێرەکان بۆ دەرکەوتن پێویستیان بەکات و زەمان هەیە، بۆیە دەڵێ: کلیساکان هەتا ئێستا بێجگە لە گۆڕستانێ بۆ خودا شتێک نەبوون.[٢٧]

ئەم باسـەی نیچە کوفربێژی و ناسزاکردن نییە بەڵکوو باس لە مەرگی کولتوورێکی ئایینی دەکات کـە سـەرهەڵدان و گەشـە و مەرگی بەخۆیەوە بیناوە.

وینەمێژوویەکـی ئایین، کە هەمیشـە لە کەشـوهەوای «جێ و سـاتدا»، بەپێی ئاستی پانتاییـە کولتووریـە کۆمەڵایەتییـەکان (culture area) دەرکەوتـوون، ئەزموونگەلـی جۆراوجۆریان بەسـەردا تێپەڕیـوە، کە بەپێی سەردەمی دەرکەوتنی بارودۆخی کۆمەڵایەتی و ئابووری و ڕامیاریی خۆیان، شێوازی بەرهەمی جۆراوجۆریـان لێ کەوتووەتـەوە، کە لە هەر دەرکەوتنێکـدا مانـاکان و واتـاکان و ڕچە و ڕچەڵەکەکان و ئاکار و دەسـتوورە ئایینییەکان و بەشـداربوونی ئایین لە ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابووری و ڕامیاریی خەڵکدا، شێوازێکی تایبەت بە خۆی نەخشاندوە.

بۆیـە هەر لە مانای خـوا و ڕووبەڕووبوون لەگەڵ ئەودا، هەتا مانای گوناح و تەوبە و... لە دینداریدا ئەم دەرکەوتنـە جۆراوجۆرانە بەدی دەکەین.

ئەم ڕووبەڕووبوونـە، لەگەڵ خوا و دونیای دەوروبەردا دەتوانین لە سـێ دەورەی ئایینیدا بـەدی کەینەوە، کە ئێمـەی ئەمڕۆ گەیاندووە بەدەورەی چوارەمی دینداری:

١ دەورانی سەرەتایی ئایین

٢ دەورانی سـەرەڕۆیی و تـاک فەرماندەری

«خودکامگـــی». «ئۆتۆکراســـی» (autocracy) ئایین»

٣ دەورانـــی دیترانخوازانـــە و نەوعخوازانە و یا مرۆخوازانەی ئایین.[٢٨]

لەم سێ دەورەیەدا ئایین بەپێی بارودۆخی کۆمەڵایەتی و کەشوهەوای ڕامیاری و شێوازی ژیان لە دونیای دەوروبەریدا، ڕەنگدانەوەی بووە و بزاڤـــە ئایینییەکان وەک خوا و گوناح و تۆبە و ... لە ئاوێنەی ژیانی دەوروبەری خۆیدا خۆی نواندوە.

خوا و گوناح و ... لە ئایینەسەرەتاییەکاندا بەشـــێوازی توتم و تابـــۆکان دەرکەوتوون، کە وێنە سەرەتاییەکانی چەند خودایی و شیرکن، و وردە وردە خواکان لە خوایەکی چڕوپڕدا وەک سەرۆکی خێڵ و هۆز و یا پاشایەکی زاڵ خۆی دەردەخات و دەســـەڵاتی خۆی دادەسەپێنێ و بە شـــێوەی خوای سەرەڕۆ و تاک فەرماندەرانە شکۆ و شەوکەتی خۆی لە ئەزموونە دینییەکاندا دەنوێنێت. خواکانی دەورانی توتم و تابۆ، خوای هەرکەس بۆ خۆ ڕاکێشـــانە، کـــە لە هێماگەل و ســـەمبولگەلی جۆراوجۆردا وەک قوربانی بۆ نزیکبوونەوە لە دەســـەڵاتی خوا و یا بۆ دڵنەرم کردنی خواکان لە بەرانبەر قەڵسـی و گرژیاندا بەدی کراوە.[٢٩]

لێـــرەدا بوو کە لە دەورانی چادرنشـــینی و خێوەتنشـــینیدا وردە وردە مـــرۆڤ پێکەو لە پەنای ڕۆبارەکاندا، بەدەست تیوەردانی کشتوکاڵ کۆبوونـــەوە و کەم کەم لە دێنشـــینییەوە بۆ شارنشینی و لە سەرۆک خێڵییەوە بۆ پاشایی و یەکفەرمانـــی و هەروەها لەم ئاوێنەیەدا بۆ لای یەک خودایی هەنگاویان هەڵگرت.

بەڵێ خوا وەک پاشا و پاشا وەک سێبەری خوا، ســـەرەڕۆ و تاک فەرماندەر خۆی لە ژیانی ئایینیی خەڵـــکدا دەنوێنـــێ و ئەزموونگەرانی ئاییـــنی هەر لـــە پێغەمبەران هەتـــا عارفان و ... بەپێـــی بارودۆخی کۆمەڵگاکـــەی خۆیان و پانتاییـــە کولتوورییەکانیان، نەخشـــی خوا لە ژیاندا وەک پاشـــای بەریـــن و خاوەنی تاج و تەخت و موڵکی بێهاوتا و نەبڕاوە، کە فەرمان هـــەر فەرمانی ئەوە و ئیتر هیـــچ، دەخەنە بەر باس و لێکدانەوە.

خوای تەوحیـــد و یەکتاپەرســـتی لێرەدا، خوایەکی بە تەواوی مانا ئۆتۆکراس و سەرەڕۆیە و بەســـەر عەرش و تەخت و بـــارەگای خۆیدا دامەزراوە، ئەوەی لە باســـی بەرزی و بڵندی و شکۆ و شـــەوکەت و گەورەیی ئەودا بووترێت، عیبادەتە و بەوپێیە هەرچی لە کەمی و کەسری و ناتەوانی و دەستەوەســـتانی و بێدەسەڵاتیی ئادەمـــی بوترێت هێشـــتا هەر کەمـــە، لێرەدا هۆکاری پەرستش، عیشـــق و خۆشەویستی و عەدالەت و ئیحسان و دڵ سپاردن نییە، بەڵکوو تەنیا هۆکار، دەسەڵاتی زاڵ و سەرەڕۆیانەی ئەوە لە ژیانی مرۆڤدا، بۆیە کەمترین فەرمان نەبردن لـــە بەرانبـــەر فەرمانەکانی ئـــەودا، هەرچەندە گەورەترین بەڵگەی لە پشـــتەوە بێت، گوناح لە قەڵەم دەدرێت و ئەبێـــت بەندە تەنیا و تەنیا فەرمانبەر و گوێڕایەڵی بێ ئەمما و ئەگەر بێت، واتە گوناح لە بەهێما، نافەرمانی لە دەســـەڵاتی باڵایە، بەخاتری هەر هۆ و هۆکارێک بێت، یانی فەرمانبـــردن، تەقوا و پارێـــزکاری دەژمێرێت و نافەرمانی گوناح و مەعســـییەت ئەناســـرێت، لـــەم ژیانـــە ئایینییەدا بەشـــی نیونیگایەک بۆ زەردەخەنەیەک نامێنـــێ، هەموو گیانی مرۆڤ و دونیـــای دەوروبـــەری دابەزین و بێدەنگی و ســـەنگینی شـــکۆی خاوەنشـــکۆیە، کە ژینی گۆڕیـــوە بە کرنۆش و گەردەنکەچی و کوێلەیی و بەردەیـــی، کە هەرکەس مـــۆری بەردەیی و بێدەنگـــی و فەرمانبردن بخواتـــە نێوچاوانی، ڕزگاریی هەتاهەتایی دەس دەکەوێ.

تۆبە لێرەدا بە واتای بەخۆداهاتنەوە و گۆڕان نییـــە، بەڵکوو گەڕانەوەیە بۆ دەرماڵی بێدەنگی و فەرمانبـــردن، هەرچەندە گەورەترین بەڵگە، پشتیوانی لە ڕێ دەرچوونی تۆ لە ئایینی پادشا بێت.

هەر بـــەم پێیە جـــا کاتێـــک کۆمەڵگای شارنشینی بەرەو ئاســـتی دامرکان و دامەزران

هەنــگاوی نیا، وردە وردە کێشــەی فەرمان و نافەرمانی لە نێوان دەسەڵاتی پادشا و حزووری خەڵک وەک دەسەڵاتێکی هاوسەنگ، دروست بــوو، بۆیە لێرەدا باســی مافی پادشــا و مافی هاووڵاتــی، بەجۆرێکی تایبەت بەو ســەردەمە پێش دێــت و هەروەهــا لەم ئاوێنەیــەدا، لە ئایینیشدا لە ئەزموونە دینیەکاندا، مافی خوا و مافی بەندە دێتە کایەوە و شایەد ئایەتی «و کان حقا علینا نصرالمؤمنین»[٣٠] بەجۆرێک ئاورێک بــەلای ئەم واتــا مێژووییەدا بێــت کە مافی یارمەتیدانــی ئیمانداران بەســەر خواوە دیاری دەکات، واتــە بەندەکان بەســەر خواوە مافیان هەیە، وەک خوا بەسەر بەندەکانیدا مافی هەیە و هەر ئاوا واتایەکیش لە ئەحادیس و ڕیوایاتدا ئاماژەی پێ کراوە.[٣١]

ئــەم ســەردەمە بــە ســەردەمی دیتران خوازانە و مرۆخوازانــەی ئایین دەژمێرێت، کە تــەواوی ئێلێمێنتەکانــی، ئاییــن وەک خوا و گونــاح و تۆبە و ... مانایەکــی نوێ بەخۆیانەوە دەگرن و ڕەنگدانەوەی مافی بەرانبەر لە نێوان خودا و مرۆڤــدا خۆی دەنەخشــێنێ، واتە بە پێچەوانەی دەورانی ســەرەرۆیی ئۆتۆکراسیی ئایینییــەوە کــە بێدەســەڵاتی و بێهێزیــی مرۆڤ، شوناسی خواناسییە، ئەمجار مرۆڤ و تواناییەکانی، دەبێتە ســەرهێڵ و ســەرتەڵی دیاریکردنــی شــێوازی دینداری، ئەزموونی دینی لێرەدا لەســەر یەکگرتــن و پەیوەندی لەگەڵ جیهانی دەوروبــەری خۆیدا لە ڕێگای بیرکردنەوە و عیشــق و عەلاقە و دڵ سپاردن و عەدالەت و بەرانبەری ســەر دەگرێت، نە لە ڕێــگای گوێڕایەڵی و فەرمانبردنی بێ ئەمما و ئەگەر. خودا لێرەدا سەمبولی هێزەکانی خودی ئینسانە کە مرۆڤ هەوڵ دەدات بیانگەیەنێ بە سەرئەنجام، نە سەمبول و هێمای هێزی سەرتر و بەرتر و زاڵ بەســەر مرۆڤــدا، گوناح لە ئاوا نیگایەکــدا، دابڕینی مرۆڤ لــە خوا نیە، بەڵکو دابڕین و لە خۆنامۆیی مرۆڤ لە خۆیەتی، تۆبە لە ئۆتوکراسیی ئایینیدا بەشێوەیەک خۆئازاری و مازۆخیســمە، کە لە هەمــوو بوارێکەوە هەر خۆی ســەرکوت دەکات، بەڵام لە مرۆڤخوازیی ئایینیــدا، بەخۆداچوونەوەیــە بــۆ تێپەڕین لە ئەزموونێک بۆ ئەزموونێکی تر، واتا گوناح وەک پێوەرێک بۆ خۆناســی و دیترناســییە و بگرە مانای ئەو فەرمــوودەی پێغەمبەری خوا درود و ســەلامی خوای لێ بێت، هەر ئەمە بێت کە دەفەرموێ: «ئەگەر ئێــوە گوناح نەکەن، خودا ئێوە لە ژیاندا هەڵدەگرێت و کەســانێکی دیکە دێنێتە کایەوە، تا گوناح بکەن و لە پاشان تۆبە و ئیستیغفاریش بکەن»[٣٢]

جا ئێستا جێی خۆیەتی بپرسین ئەگەر ئەم هەموو ڕەنگدانــەوە ئایینیانەمان لە درێژایی مێــژوودا و لــە پانتاییــی ژیانــی مرۆڤدا بەم ئاڵوگــۆڕە جۆراوجۆرەوە، وەک گەشەســەندنی ئایینی و ئیڤۆلەیشــنی کولتــووری (culture evolution) بەهــۆی ئاڵوگــۆڕی کەرەســە و پێویســتە ماددەییەکان لە ژیاندا، تێپەڕاندووە، ســەرئەنجام و دەرئەنجامی دونیــای ئایینیی نوێی ئێمە بەم هەمــوو ئاڵوگۆڕە ئاڵۆزانەوە، کە تیشکئاسا لە جیهانی دیمۆکراسیدا، کە ئازادییە تاکــە کەســییەکانی لە ژێر بنەمای «ئەســڵی زەرەر»ی جان ئیســتوارت میلدا دامەرزاندووە، بەرەو کوێ دەڕوات؟

ئەسڵی زەرەری جان ئیستوارت میل دەڵێ: «هیچ کەس مافی نییە کە لەبەر قازانجی تاکی من ڕێ بەمن بگرێت، بەڵکوو تەنیا مافی ئەوەی هەیــە، ڕێ لە زەرەرگەیاندنــی من بە دیتری بگرێت»[٣٣] بۆیە بە باوەڕی «تیلۆر»، فەیلەسووفی هاوچەرخــی کانەدایــی و زۆرینەیــەک لــە توێژەرانی ئــەورۆ، شارســتانییەتی ئێمە، لای کەمینەکــەی لــە وڵاتانی باشــووری زەریای ئەتڵەسەوە، لە چەن دەههەی ڕابردوودا لە دوای (١٩٦٠)ەکان بــەم لاوە، شۆڕشــی کولتووریی بەســەردا هاتووە، واتە ئاوا شارستانییەتێک لە زۆرینەی ئێلێمێنتە کولتوورییەکاندا، داخوازیی کولتووریی تایبەتمەند و هاوسەنگ و هاودەنگ لەگەڵ خۆیدایە.

هەر بەم پێیە من باوەڕم وایە، ئێمە پێمان خستووەتە نێو سەردەمی چوارەمی ئایینەوە، واتا سەردەمی مرۆخوازیی نوێی ئایینی و یا سەردەمی دیالۆگی «مرۆخوایی و خوامرۆیی».

لە سەردەمی چوارەمی ئاییندا، واتە سەردەمی مرۆخوازیی ئایینی، خودا ئیتر خودای ئۆتۆکراس و تاک فەرماندە نییە، وەک لە دەورانی ئۆتۆکراسیا وا بوو و هەروەها خودا خودای پاشای خاوەن ماف نیە کە مافێک بۆ ئەو دانێین و مافێک بۆ بەندەکان، وەک خوای دیتر خوازانە و مرۆخوازانە وابوو، بەڵکو خوای ئەم سەردەمە خوای دۆست و هەڤاڵە، خوای گفتگۆ و دیالۆگە، خوای پێکەوە ژیانە.

ئەمجار بەپێچەوانەی سەردەمی سەرەتایی و سەرەڕۆیی ئایینییەوە، هیچ ترس و لەرزێ لە نافەرمانیی ئەو، جێی باس و خواسی لە ژیاندا نەماوە، واتە وەک مەنتقییەکان ئەڵێن «سالبە بە ئینتیفای مەوزووعە» و بەپێچەوانەی دەورانی دیتر خوازانە و مرۆڤخوازانەوە، مافێک بۆ ئەو و مافێک بۆ بەندە تا فەرمانی ژیان و ڕەوڕەوەی ژیانی ئایینی بچرخێت، نییە. لەسەر بنەمای «ئەسڵی زەرەر»، خوایش حەقی نییە لە نێوان چەند هەڵبژاردەی ئازادانەی مندا، هەرچەند بەزیانی منیش بێت، لە جێی من نیگا و بۆچوونی هەبێت، وەک ئیقباڵی لاهوریش ئەڵێ: «چونکە نە ئەو منم نە من ئەوم»[٣۴] بەڵکوو مرۆڤ بە تەواوی ئازادییەوە هەق بەخۆی دەدات، کە لێی بپرسێ تۆ کێی و من کێم؟

لە ئاوا دیالۆگێکدا، مرۆڤی دیندار لەگەڵ خوادا ڕازونیاز دەکات و لەگەڵیدا پێ دەکەنێ و لەگەڵیدا وەک هاودەردێک و یا لە تاو خۆشەویستیدا فرمێسک لە چاوی دێتە خوارێ و لەگەڵیدا ڕاز دەکات و بەسەریدا ناز دەکات و هەروەها لە بوارگەلی ژیاندا داوای لێ دەکات و بەر ڕەخنە و ئەگەری دەدات و لە تەواوی هەڵسوکەوتەکانی ژیاندا، وەک هاوڕازێک لە خواردن و خواردنەوە و خەوتن و عیشق و سێکس و خوێندن و گوێگرتن و دیتندا، تەجروبە و ئەزموونی دەکات و لەوانەیە کاتێکیش لە تەنیایی خۆیدا، دووکەڵی جگەرەیەکیش لەگەڵ ئاهێکا و یا مەدهۆشانە و سەرخۆشانە بە ڕوویدا بدات. گوناح ئیتر لێرەدا نە نافەرمانییە و نە لە خۆنامۆیی و لە خۆ زیاندانە، بەڵکو گوناح ئەوەیە کە ئازادیی تۆ بەر بەئازادیی دیتران بگرێت و مافی ژیان و ژیانەوە و هەڵبژاردن و... لە کەسانیتر زەوت کات.

بەم پێیە پیاچوونەوە بەسەر فرەیەک لە بزاڤە ئایینییەکاندا ڕوو دەدات.

بەباوەڕی من لە دونیای نوێدا، مرۆڤی نوێ لەسەر بنەمای ئازادییە تاکە کەسییەکان، کە لە وێشدا ئازادیی جەستە و گیان و دەروون و بیر و بۆچون و چۆن ژیانە، بەرەو لای ڕەهایی لە پێبەستە ئایینییەکان ئەچێت، کە لە دەرەوەی وجوودی ئەودا وەک نوسخەیەکی هەتاهەتایی بۆی پێچراوە و لە هەمان کاتدا وەختی بەکارگرتنی ئێکسپایەر و تەواو بووە، واتە بەرەولای تاکەکەس باوەڕیی جوانی ویستانە و دەروون‌نومایانەی «expressive» «ئیکس پریسێڤ»ی ئایینی دەچێت و بەواتای «چارلز تیلۆر» بەرەولای «کولتووری ڕەسەن» و «فەرهەنگی ئەسالەت» ئەچێت، کە لەوێدا هەرکەس لە ئێمە بۆ پەروەردەکردنی گەوهەری مرۆڤایەتیی خۆی، ڕێگە و ڕچە و ڕەوتێکی تایبەت بە خۆی هەیە و زۆر زۆر گرنگە کە ئەو ڕچە و ڕێگەیەی خۆی، خۆی بەدەستی بێنێت و بە شێوەیەکی ئازاد ژیانی خۆی بەسەر ببات، نە وەک لە دەرەوەی وجوودی خۆیدا لە لایەن کۆمەڵگاوە و یا بەشێوازێکی ویراسی لە پێشینیانی خۆی و یا لە لایەن دەسەڵاتێکی سەروەرانەی دینی و یا سیاسییەوە و ... لەسەر شانی بار کرێت، واتە بە چێژی خۆی ئەزموونە ئایینییەکان بچێژێت و تاقیی کاتەوە، نە بە وتە و قسەی ئەم و ئەو. بەم پێیە وەک «تیلۆر» ئەڵێ، ژیان و ڕچە و ڕێگای ئایینیی هەرکەس نە تەنیا دەبێت بەرهەمی هەڵبژاردەی تایبەت بەخۆی بێت، دەبێ لەگەڵ تانوپۆی وجوودیدا

تێکــەڵ بوو‌بێــت و بەگیانیــدا ڕۆچووبێت و لەگەڵیدا بدوێت و قسە بکات و لەگەڵ ئاڵوگۆڕە مەعنەوییەکانی مندا وا کە من دەمەوێت و بیرم لێ کردووەتەوە سازگار بێت، ئاوا بیروبۆچوونی بەباوەڕی «تیلــۆر» هەڵقوڵاوی ئەخلاقی ئازادی و ژیــان لەســەر بنەمــای قازانج و ســوودی بەرانبەرە.[٣٥]

بۆیــە بلیمەتانێــک وەک فردریش نیچە (١٨٤٤ ـ ١٩٠٠ز) لــە دونیــای ڕۆژئــاوادا و ئیقباڵی لاهووری لە دونیای ڕۆژهەڵاتدا (١٨٧٣ ـ ١٩٣٨ ز) پێشتر لە سەرهەڵدانی ئەم شۆڕشە کولتوورییە خۆیان لەگەڵ ئــەم گۆڕانکارییەدا ڕووبەڕوو دەبیننەوە، ئــەوە بوو کە نیچە وەک پێشــتر ئاوڕمان لێ دایەوە قســەی لە مەرگی خودا کــرد و بــاوەڕی وابوو کە ئــەم هەواڵە بەڕێوەیە، بەڵام زەمانی نەهاتووە، پێویســتی بە زەمان هەیە و ئەبێ کات و ســاتی خۆی بێتە پێش.

و هەروەها ئیقباڵی لاهووریش لە بوارگەلی زۆرەوە لەگەڵ بنەماییترین بزاڤە ئایینییەکاندا، بەتایبەتی بزاڤە ئیســلامییەکان، وەک باســی خــوا و ئەزموونە دەروونییەکان و گۆڕانکاری لە ساختمانی دیندا و ئیمکانیەتی ئایین لە دونیای ئەوڕۆدا، شێوازە جۆراوجۆرەکانی ئایین و وەحی و پێغەمەری و خەتمی نبووەت و گوناح و تۆبە و بەهەشت و جەهەننەم و مافی مرۆڤ وفیقهـ و فەقاهــەت و ... ڕووبەڕوو دەبێتەوە و قســە دەکات.

بۆیە ئیقباڵ «منی» ئینسانی و فەردانییەتی مرۆڤ لە ئاستێکی وەها سەر بەخۆدا دەزانێ، کە لە هەڵبژاردنی دوو هەڵبژاردەدا، ڕێ بەخوداش نادات کە لە جێی ئەو هەڵبژێرێت[٣٦] و هەروەها زۆرجــار لەگەڵ خوادا دیالــۆگ وەڕێ دەخات، کــە تۆ وەهات کرد و من وەهــام کرد، تا بەو جێیە کە تای تەرازوو بەلای ئینساندا قورسایی دەکات[٣٧] و بــە خودا دەڵێ تۆ ون بووی منی و یاکــو منم ون بووی تــۆ؟[٣٨] و لە برێ جێدا پێی دەڵــێ: ئەمە چ کارێکە دەیکەی یا وا بکە یا وەها؟ و لە جێیەکدا بەوپەڕی جەســارەتەوە دەڵێ: «نقش دگر طــرازه دە ادم پختەتر بیار/ لعبت خاک ساختن می نسزد خدای را»[٣٩]

واتە نەخشــێکی تر کە شایستەی خودایی بێت وەڕێ بخە، مرۆڤێک پوختەتر و ڕێکوپێکتر بێنە، گەمە و گاڵتە بەخاک و خۆڵ و خاکبازی سزاواری خودا نیە.

و لە جێیەک تردا پێی دەڵێ: ئێمە لە خوا ون بووین، ئەو بەشوێنی ئێمەدا وێڵە و بەدوای ئێمەدا دەگەڕێت، ئەویش وەک ئێمە نیازمەندی ئێمەیە و گرفتاری ئاوات و ئارەزووەکانیەتی.[٤٠]

هەرچەنــدە ئیقبــاڵ خۆی بە دەروێشــی پیــری ڕۆمی دەزانێت، بەڵام ئەگەر بە باشــی تەماشــا بکەن، خوای ئیقباڵ و خوای مەولانا و خوای گەورەپیاوێکی وەک غەزالی، سێ خوای جۆراوجۆرن و هەریەک بەجۆرێ ئەزموونی خوا ناسییان تێپەڕاندوە.

ئیقباڵ لێــرەدا لە ســەردەمێکی تایبەتدا، کە ئاســۆی ســەردەمی چوارەمــی ئایین لە دونیــای نوێدایــە قەراری گرتــووە، خوایەکی نــوێ و دینداریيەکی نوێ ئەزمــوون دەکات، ئیقباڵ تووشــی شەتەحی ســۆفییانە نەبووە، بەڵکــو ئەیەوێ بڵێــت هەر دیــن و ئایینێک ئاڵوگۆڕی بەســەردا نەیــەت و بزاڤی ئایینی هاوچــەرخ نەخولقێنێ، ئاوا ئایینێک ناتوانێ لە چەرخەی ژیانی مرۆدا [کە بەردەوام کەرەسە و شارستانییەتی نوێ دێتە ئافراندنەوە و بەدوویدا کولتووری نوێ دێتە کایــەوە] بمێنێتەوە. ئەو پێی وایە ئایینی ئیســلام، خاوەنی ئاوەها وزە و پتانسییەلێکی باڵایە، کە هەتا هەتایە دەتوانێت لە ژیانی مــرۆدا، بمێنێتەوە و ئافراندنی ئایینی بێنێتە پانتایی ژیانەوە.

ئێســتا جێی ئەوەیە لەم وتارە دا، بەشــی دیتــران و داهاتووان لە توێژەران و توێژینەوەد بەدی کەینەوە و بپرســین گۆڕانکاریی ئایینی ئێمە چۆن لە دونیای نوێدا ڕوودەدات؟ ئایینی ئیسلام، وەک کولتوورێک لە ژیانی موسوڵماناندا، لە گەڵ گۆڕانکارییەکانی ژیاندا چۆن دێتەوە؟

ئەحــکام و دەقە ئایینییـــەکان، لە بواری ئابـووری و رامیـاری و کۆمەڵایەتییەوە، چ لە قورئانــدا و چ لە حەدیــس و ریوایەتدا و چ لە مەکتەبە فیقهی و ئوسوولییەکاندا، چیان بەسەر دێــت؟ ئایا گورانــکاری و تەواوبوون رویان تێ دەکات؟ واتە فەلسـەفەی دیـن چییە و چی بەدیـن ئەژمێرێت و چی بە دیـن ناژمێرێت؟ و ئایینی ئیسـلام چۆن لەگەڵ دونیای نوێ و مرۆڤی نوێدا دێتەوە؟

دەرئەنجام و کۆبەست

دەرئەنجام وکۆبەسـتی ئەم باسـە، چەندخاڵی گرنگن کە بەکورتی بریتین لە:

١ گەیشــتن بەبزاڤی رەشـناڵ «rational» و لۆجیـکاڵ «logical» کە بەرهەمێکی مەنتیقی «logical inference» لە وێنەی یەکەم لەچوار وێنەکەی قیاسی ئیقتیرانی مەنتقی«categorical syllogism» بەم شێوازەی خوارەوە تێیدا بەدی دەکرێتەوە:

الف: هەر ئایینێ کولتوورە.

ب: کولتوورەکان گۆرانکاریان بەسەردا دێت.

ج: ئایین گۆرانکاریی بەسەردادێت.

٢ بە باوەڕی زۆرینەیەک لە فەیلەسـووفان و توێژەرانی کولتووری، لانی کەمی لەسـەرەوەی وڵاتانـی زەریای ئەتلەسـییەوە، شۆرشـێکی کولتووری ڕوویداوە و تـەواوی ئێلێمێنتەکانی کولتــووری خســتووەتە نێو بازنــەی گۆران و گۆرانکارییەوە و ئایینیـش وەک ئێلێمێنتێک لە ئێلێمێنتــە کارامەکانی کولتوور، لەگەڵ ئەم گۆرانکارییەدا ڕووبەڕوو بووەتەوە.

٣ بەپێی توێژینەوەی مێژوویی ئایین ناسان، ئایین سێ سـەردەمی لە گۆرانکاری ئەزموون کردوە و سێ دەورانی بەخۆیەوە بینیوە:

١. دەورانی سەرەتایی

٢. دەورانی تەک فرماندەری وئۆتۆکراسی

٣. دە ورانی دیتران خوازانەی ئایینی

کە هەر سـەردەمێ بەپێـی بارودۆخی خۆی لەدرێژاییـی مێـژوودا و لـە پانتاییـی ژیاندا ڕەنگدانەوەی تایبەتمەند بەخۆی بووە.

٤ لەپەنـای ئەم خاڵانـەی سـەرەوەدا، ئەم وتارە بەوەگەیشـتووە، دەورانی چوارەمی ئایین بەفـۆرم و نۆرم و وێنەیەکی نـوێ لە دونیای دیموکراسـیدا، بەپێی ئاڵوگۆرە کولتوورییەکان ڕوویداوە کە دەتوانین بەناوی (سەردەمی نوێی مرۆ خوازیـی ئایین) و یـا دەورانی (دیالۆگی مرۆخوایی و خوامرۆیی) بیناسینەوە.

٥ جا بەم پێیە ئەم گۆڕانکارییە هەموو بوارەکانی ئایین وەک ئایینی مێژوویی، هەر لە پایە هەتا سایە لەخۆدەگرێت، بۆیە ئایینی ئیسلامیش بۆ ئێمـە لەم بازنەیەدا، جێی شـرۆڤە و ئانالیزە و پێویستی بە خەسارناسـی و پاتۆلۆژیی لایەنە جۆراوجۆرەکانی هەیە، کە ئەم باسە دەرگایەک بـە ڕووماندا بۆ چۆنیەتیی ئەم خەسارناسـی و گۆرانکارییە، دەکاتەوە.

سەرچاوەکان

ـ قورئانی پیرۆز

ـ کتێبی موقەددەس

ـ اتّـو، رودلف١٣٨٠، مفهوم امر قدسـی، (ترجمـه و توضیح: همتی، همایون)، تهران: انتشارات نقش جهان.

ـ آشوری، داریوش١٣٨٠، تعریف‌ها و مفهوم فرهنگ، تهران: نشر آگه.

ـ بـرن، لوسـیلا١٣٨۴، جهـان اسـطوره‌ها «دو مجلـد، مجموعه‌ی نویسـندگان»، [اسـطوره‌های یونانی]، (ترجمه: مخبر، عباس) تهران: نشرمرکز.

ـ پهلوان، چنگیز ١٣٨٨، فرهنگ و تمدن، تهران: نشر نی.

ـ تسـتا، گی؛ تستا، ژان ١٣٧٩، تاریخ تفتیش عقاید، (برگردان: افشار نادری، غلامرضا)، تهران: نشر جامعه ایرانیان.

ـ تیلور، چارلز١٣٨٧، تنوع دین در روزگار ما، دیداری دوباره با ویلیام جیمز، (برگردان: ملکیان، مصطفی)، تهران: نشر شور.

ـ تیلیش، پـل١٣٧۶، الهیات فرهنگ، (ترجمه: فرهادپور، مراد/پاکزاد، فضل الله)، تهران: نشر طرح نو.

ـ تیلیـش، پل١٣٨۵، پویایی ایمان، (ترجمـه: ثقفی، محمد)، تهران: بهمن برنا.

ـ دورکیـم، امیـل١٣٨٣، صور بنیانی حیات دینـی، (ترجمه: پرهام، باقر)، تهران: نشر مرکز.

ـ دوگرولیه، اریک ١٣٧٩، منشـا عالم، حیات، انسان، زبان و فرهنگ، (مجموعه نویسندگان)، (قسمت زبان)، (ترجمه: رفیع فر، جلال‌الدین)، تهران: نشر اگه.

ـ زیمیل، گئورگ١٣٩٣، دین، (ترجمه: رضایی، امیر)تهران: نشر نی.

ـ شـایگان، داریوش١٣۵۵، بت‌های رهنـی و خاطره‌ی ازلی، تهران:

انتشارات امیرکبیر.
ـ فروید، زیگموند١٣٦٢، توتم و تابو، (ترجمە: پورباقر، ایرج)، تهران: انتشارات اسیا.
ـ قربانی، اکبر١٣٩٤، وحدت متعالی ادیان، بررسی ونقد نظریەی فریتیوف شوان، تهران: نشرنگاە معاصر.
ـ کمبل، جوزف١٣٧٧، قدرت اسطورە، (ترجمە: مخبر، عباس)، تهران: نشر مرکز.
ـ کهون، لارنس١٣٨١، متن‌های برگزیدە از مدرنیسم تا پست مدرنیسم، [مجموعە نویسندگان و مترجمین]، (ویراستار: رشیدیان، عبدالکریم)، [قسمت: «مرد دیوانە»، نیچە، فریدریش، ترجمە: کوچک‌منش، لیلا]، تهران: نشر نی.
ـ لاهوری، محمداقبال١٣٧٩، بازسازی اندیشەی دینی در اسلام، (ترجمە: بقائی، محمد[ماکان])، تهران: انتشارات فردوس.
ـ مارتینلی، فرانکو١٣٧٨، تاریخ تفتیش عقاید، (ترجمە: لُدقیانی، ابراهیم)، تهران: نشر جهان رایانە.
ـ ناس، جان بایر١٣٤٥، تاریخ جامع ادیان، (ترجمە: حکمت، علی اصغر)، تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
ـ نیچە، فریدریش ویلهلم١٣٤٩، چنین گفت زرتشت، (ترجمە: آشوری، داریوش)، تهران: نشر اگە.
ـ هیک، جان١٣٧٨، مباحث پلورالیسم دینی، (ترجمە: گواهی، عبدالرحیم)، تهران: موسسە فرهنگی انتشاراتی تبیان.

عەرەبی:

ـ ابن الحجاج النیسابوری، مسلم ٢٠٠٥م، صحیح مسلم، القاهرە (مدینە نصر)، دارالافاق العربیە، مجلد واحد.
ـ البخاری، محمد بن اسماعیل٢٠٠٧، صحیح البخاری، لبنان(بیروت)، دارالمعرفە، مجلد واحد، الطبعة الثانیە.

وتارەکان:

ـ فرامز قراملکی، احد؛ سیاری، سعیدە ١٣٨٨، تحویلی‌نگری در تعریف دین از دیدگاە دین‌پژوهان معاصرغرب، تهران: پایگاە مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی، دورە یازدهم، شمارە٣٣.

لاتین:

ـ Tylor، Edward.B1891، primitive culture، London، Johnmurray، Albemarte street.
ـ Shayegan، Daryush1976، Idois of the mind and perennial memory، Tehran، Amir-kabir.

پەراوێزەکان

[1] دارنراو لە دوو کتێبی:
ئا: آشوری، داریوش ١٣٨٠، تعریفها و مفهوم فرهنگ، تهران: نشر آگە، ص٣٥و٣٦.
ب: پهلوان، چنگیز١٣٨٨، فرهنگ و تمدن، تهران: نشر نی، ص٤٥.

[2] آشوری، داریوش ١٣٨٠، ص٣٥و٣٦.

[3] آشوری، داریوش ١٣٨٠، ص٣٧و٣٨

[4] Tylor ،Edward .B1891 ،primitive culture ،London ،John murray ، Albemarte street. P: 1.

[5] ئاناکرۆنیسم «Anachronisme» یانی «کات لێشێواویی مێژوویی» کە شێوازێک لە موغالیتەیە «Misleading» «هەڵە بشێودین» «هەڵەپێچکاری» واتە: شێوازێک لە هەڵەپێچکاری کاتییە کە دوێنێی مێژوو بە یاسا و پێوەرەکانی ئەمڕۆ ڕەچاو دەکات.

[6] هێلێن ئادامیز کیلێر لە دایکبووی ٢٧ ژوئیەی ١٨٨٠ز، کۆچی دوایی ١ ژوئیەی ١٩٦٨ ز. ئەم کەسایەتییە ئەو کچە ئەمریکییە کەڕ و لاڵەیە، کە لە ١٨ مانگیدا تووشی نەخۆشینی مێنێنژیت بوو، هەم چاو و هەم گوێی خۆی لە دەست دا و تا حەوت ساڵان هیچ شتێکی لە دونیای دەوروبەری خۆی نەدەزانی، بەڵام لە حەوت ساڵاندا بە هۆی کاریگەریی مامۆستاکەیەوە، لە ڕێگای قامکەکانییەوە فێری قسەکردن بوو و بەم پێیە لەگەڵ دونیای دەوروبەریدا پەیوەندی ساز کرد و توانی بخوێنێت و بنووسێ و وتار پێشکەش بکات و بۆیە وەک پسپۆڕێکی لێهاتوو و بلیمەت کۆبەرهەمەکانی پتر لە یازدە کتێب و وتارگەلێکی زۆری بە سەرئەنجام گەیاند.

[7] شایگان، داریوش١٣٥٥، بت‌های ذهنی و خاطرەی ازلی، تهران: انتشارات امیرکبیر، ص١١٥
لەم بوارەدا «مفهوم امر قدسی» لە ئۆتۆ و «دین» لە گێئورگ زیمیل و «الهیات فرهنگ» لە پۆل تیلیش جێی سەرنج و تێبینین.

[8] تیلیش، پل١٣٨٥، پویایی ایمان، (ترجمە: ثقفی، سید محمد) تهران: بهمن برنا، ص٦٨و٦٩.

[9] ئاوا هاوشێوە نواندنێک «تمثیل» «تشابە» لە زمانی پێغەمبەری خواوە موحەمەد (د ـ خ) ئاماژەی پێ کراوە کە دین لە هەر پانتایەکدا بە گوێرەی بارودۆخی ئەو پانتایە و هەروەها بە گوێرەی ئاستە ئافرێنراوەکان لە مرۆڤدا خۆی نیشان دەدات.
بۆیە هاوردە وەحیانییەکەی خۆی بە باران پێناسە دەکات و ئاستی کۆمەڵگاکان و خەڵکیش بە زەوی و تۆپۆگرافییە جۆراوجۆرەکانی ژینگە پێکەوە دەنوێنێ.
بۆیە ئیمامی بوخاریی و ئیمامی موسلیمیش لە ئەبوموسای ئەشعەرییەوە لە پێغەمبەرەوە (د ـ خ) بۆمان دەگێڕنەوە، کە پێغەمبەر (د ـ خ) فەرمووی: «وێنەی ئەو هاوردەی لە ڕێ نیشاندان و زانین کە خودا منی پێ ناردووە، وێنەی لێزمەبارانێکی فەراوانە کە بە سەر وڵاتێکدا دەبارێ، هەندێک جێی هەیە بەپیت و خاوێن و لەبارە، ئاوە کە لە ڕۆخیدا دادەچێ، گژوگیا و سەوزاییەک باش دێنێتە بەر و سەوز دەبێت و هەندێ جێی هەیە سەخت و سەنگەڵان و شۆرەکات و مەنگاو و حەواوە و ئاو تێیدا دەمێنێتەوە و خودا خێروبێری بە خەڵک دەگەیەنێ و لێی دەخۆنەوە و ئاودێریی و کشتوکاڵی پێدەکەن و هەندێ جێمان هەیە کەچۆڕ و وەهاڵ و کرانەیە نە ئاو بە خۆیەوە دەگرێ و نە گژوگیایەکی لێ شین دەبێت، ئەم تەمسیل و هاوشێوەنواندنە، نموونەیە بۆ کەسێک لە دینی خودا زانیاری وەردەگرێت و لە ئەوەی خودا منی پێ ناردووە بەهرەمەند دەبێت و خۆی فێر دەبێت و دیترانیش فێر دەکات و هەروەها نموونەیە بۆ کەسێک کە ئاورێک بەلادا ناداتەوە و شتێک لە نارده خوداییەکە کە منی پێ نێردراوم بۆ خۆی وەرناگرێت» [البخاری، محمدبن اسماعیل٢٠٠٧م، صحیح البخاری، لبنان(بیروت)، دارالمعرفە، «مجلد واحد»«الطبعة الثانیە»کتاب العلم(٢٠)، باب فضل من علم و علّم ١/٧٩ ص٩٤]. [ابن الحجاج النیسابوری، مسلم ٢٠٠٥، صحیح مسلم، القاهرە (مدینە نصر)، دارالآفاق العربیە، «مجلد واحد»کتاب الفضائل(٤٣)، باب بیان مثل ما بعث بە النبی(ص) من الهدی و العلم (٥)، (٢٢٨٢/١٥)].

[10] کمبل، جوزف١٣٧٧، قدرت اسطورە، (ترجمە: مخبر، عباس)، تهران: نشرمرکز، ص٩٩.

[11] هیک، جان١٣٧٨، مباحث پلورالیسم دینی، (ترجمە: گواهی، عبدالرحیم)، تهران: موسسەی انتشاراتی تبیان، ص٦٩تا٨٦.

[12] چاوێ بگێڕە بە [تاریخ جامع ادیان] نووسینی جان بایرناس،

هۆرگێرانی: عەلی ئەسغەری حیکمەت.
[13] قورئانی پیرۆز ـ بەقەرە ـ ئایەتی ٢٨٥ کە هیچ جیاوازی و دووبەرکییەک ناخەینە نێوان هیچکام لە پێغەمبەرانەوە.
[14] قورئانی پیروز ـ شوورا ـ ئایەتی ١٥، لێرەدا تەنوینی تەنکیری «من کتابٍ» ئەوەمان بۆ روون دەکاتەوە کە هەر کتێبێک ناوی ئیلاهی پێوە بێت جێی رێز و حورمەتە و ئەبێ ئیمانی دینیبوونی پێ بێنین و جێگە و پێگەی دینیبوونی بۆ دیاری بکەین و بێ جیاوازی و سەروخوار دیتنەوە تەماشا بکرێت، کە ئایاتی ١٣ تا ١٦ سورەی شوورا بەیانی ئاشتی نێوان دینەکان بە سەنتەر و ناوەڕۆکی خوداییبوونەوە دەکەن بێ جیاوازی و دووبەرکی.
بۆیە وامان تێدەگەیەنی پێغەمبەر موحەمەد، پێغەمبەری ئاشتی نێوان دینەکانە، نە وەک ناسیخ و هەڵوەشێنەوەی ئایینەکانی پێش خۆی.
[15] ئەم واتایە ئاماژە بە لای ئایەتی ٤٨ سوورەی مائیدەدا دەکات، کە دەڵێ بۆ هەر گەل و ئۆمەتێک و یان بۆ هەر رۆژگارێک، «شرعە» [لای من واتە دەستپێکردنێکی نوێ لەو جێدا، کە دین وەک دینبوون، دەستپێدەکات، کە ئەویش باسی خودا و شکۆی مەزنە لە هەستیدا] و «منهاج» رێ و رچە و نەریتی خواناسییەکی تایبەتمان دابین کردووە، ئەوەی جێی سەرنجە لێرەدا نە «شرعە»کەیە و نە «منهاج»ـەکەیە، بەڵکوو ئەمە وەسیلەیە بۆ گەیشتن و تێپەرین بەرەولای چاکەکردنی هەرچی زیاتر و پترتر، واتە «فاستبقوا الخیرات»، کە جۆراوجۆربوون و رەنگاورەنگبوونی ئایینەکان، بێ جیاوازی و بێ سەروخواربوون لە پانتایی و درێژایی مێژوودا بە پێی بارودوخە مێژووییەکان بەدی دەکاتەوە و بەم پێیە ئێمە و هەر سەردەمێک «شرعە» و «منهاج»ی خۆمانمان هەیە، واتە خوێندنەوەیەکی نوێی و رێ و رەچەڵەکێک ینوێی لە ئایینمان بۆ دەستنیشان دەکات.
[16] دورکیم، امیل١٣٨٣، صور بنیانی حیات دینی، (ترجمە: پرهام، باقر)، تهران: نشر مرکز، ص٦٣.
[17] آشوری، داریوش١٣٨٠، ص٩٤.
[18] شایگان، داریوش١٣٥٥، ص١١٦.
[19] فرامرز قراملکی، احد؛ سیاری، سعیده١٣٨٨، مقالەی تحویلی نگری در تعریف دین از دیدگاه دین‌پژوهان معاصر غرب، دوره١١، شماره ٣٣، ص١تا٢٢، تهران: پایگاه مرکز اطلاعات جهاد دانشگاهی.
[20] کمبل، جوزف١٣٧٧، ص٩١.
[21] [تستا، گی؛ تستا، ژان١٣٧٩، تاریخ تفتیش عقائد، (ترجمه: افشار نادری، غلامرضا)، تهران: نشر جامعەی ایرانیان، ص٦١و ٦٢.
مارتین لی، فرانکو١٣٧٨، تاریخ تفتیش عقائد، (ترجمه: صدقیانی، ابراهیم)، تهران: نشر جهان رایانه، ص١٢٩].
[22] تیلیش، پل١٣٨٥، ص١١٢تا١١٤.
[23] دوگرولیه، اریک١٣٧٩، منشا عالم، حیات، انسان، زبان و فرهنگ، (مجموعه نویسندگان)، قسمت: زبان(ترجمه: رفیع فر، جلال)، تهران: نشر آگه ص ١٦٢و١٦٣.
[24] کتاب مقدس، انجیل مرقس ٢-٢٣تا٢٨.
[25] پرۆکرۆستیس، رێگری بەدناویی ئوستوورەی یۆنانەکە بە کوڕی پۆسیدوون خودای ئاوەکان و دەریاکان دێتە ئەژمار. ئەم رێگرە، رێبوارانی بە میوانی ئەبردە ماڵی خۆی و لەوێدا دەیحەواندن و بەسەر تەختێکەوە دەیخەواندن، ئینجا دەست و پێی دەبەستنەوە، ئەگەر قەد و قەبارەیان لە تەختەکە کەمتر بایە، ئەوندە چەکوشی لە قۆڵ و قاچیان دەدا، تا بە ئەندازەی تەختەکە دەربهاتبان و ئەگەر لە تەختەکە درێژتر ببان قۆڵ و قاچیانی دەبڕییەوە، تا لەگەڵ ئەندازەی تەختەکە رێککەوتبان، بۆیە سەرئەنجام خودا «تسیوس» یا «تزە» پاڵەوان و قارمانی یۆنان و بنیاتنەری دیموکراسی بۆ گەیاند و پرۆکرۆستیسی هەر بەو دەردە برد کە ئەو خەڵکەی پێ لە ناو دەبرد. بۆیە لە سەر تەختەکەی خۆی خەواندی، ئەم جار چون لە تەختەکەی درێژتر بوو لە جێی ئەوەی پێی ببڕێتەوە سەری لە لاشەی جیا کردەوە و هەموو رێبوارانی لە شەڕ و گەڕی نەجات دا، هەر بەم پێیە، ئەم واتا ئوستوورییە بووە بە پەندێک بۆ نیگای دوگم و چەقبەستوو و نەگۆڕ [برن، لوسیلا١٣٨٤، جهان اسطوره‌ها، «دومجلد»{اسطوره‌های یونانی}، (ترجمه: مخبر، عباس)، تهران: نشر مرکز، ج ١، ل٣٣].
[26] نیچه، فریدریش١٣٤٩، چنین گفت زرتشت (ترجمه: آشوری، داریوش)، تهران: نشر آگه، ص٨٥ و ٨٦.
[27] کهون، لارنس١٣٨١، متن‌های برگزیده از مدرنیسم تا پست‌مدرنیسم «مجموعه نویسندگان و مترجمین»، (ویراستار: رشیدیان، عبدالکریم)، [قسمت «مرد دیوانه»، (ترجمه: کوچک منش، لیلا)]، تهران: نشر نی، ص١٠٤و١٠٥.
[28] بنوارە کتێبی [رۆوانکاوی و دین] نوسینی ئێریک فرۆم.
[29] فروید، زیگموند١٣٦٢، توتم و تابو، (ترجمه: پورباقر، ایرج)، تهران: انتشارات آسیا، ص٧٨تا٩٣.
[30] قورئانی پیرۆز ـ رۆم ـ ئایەتی٤٧.
[31] عن معاذ بن جبل (رض) قال: «کنت ردیف النبی صلی الله علیه و سلم علی حمار فقال لی یا معاذ، أتدری ماحق الله علی العباد و ما حق العباد علی الله؟ فقلت: الله و رسوله اعلم، قال: حق الله علی العباد أن یعبدوه و لا یشرکوا به شیئاً و حق العباد علی الله أن لا یعذب من لا یشرک به شیئاً، قلت یا رسول الله أفلا أبشر الناس؟ قال لا تبشرهم فیتکلوا» [البخاری، محمد بن اسماعیل٢٠٠٧م، کتاب اللباس(٧٧) باب: ارداف المراة خلف الرجل(١٠١)، رقم الحدیث: ١/٥٩٦٧، ص٨٤٩. کتاب الرقاق(٨١) باب: من جاهد نفسه فی طاعة الله (٣٧)، رقم الحدیث: ١/٦٥٠٠، ص١٥٩٦و١٥٩٧][ابن الحجاج النیسابوری، مسلم٢٠٠٥، کتاب الایمان، باب: الدلیل علی أنّ من مات علی التوحید دخل الجنة قطعا، (١٠)، رقم الحدیث: ٥١، ٥٠، ٤٩، ٣٠/٤٨، ص٣٥].
[32] عن ابی هریرة: قال: قال رسول‌الله (ص) «والذی نفسی بیده لو لم تذنبوا لذهب الله بکم و لجاء بقوم یذنبون فیستغفرون الله فیغفر لهم» [ابن الحجاج النیسابوری، مسلم٢٠٠٥، کتاب التوبه، باب: سقوط الذنوب بالاستغفار توبة (٢)، رقم الحدیث: ٢٧٤٩/١١، ص١١٤٥].
[33] تیلور، چارلز١٣٨٧، تنوع دین در روزگار ما، دیداری دوباره با ویلیام جیمز، (برگردان: ملکیان، مصطفی)، تهران: نشر شور، ص١٤٩.
[34] لاهوری، محمداقبال١٣٧٩، بازسازی اندیشەی دینی در اسلام، (ترجمه: بقائی، محمد «ماکان»)، تهران: انتشارات فردوس، ص١٨٠.
[35] تیلور، چارلز١٣٨٧، ص١٣٨تا١٧٠.
[36] لاهوری، محمداقبال١٣٧٩، ص١٨٠.
[37] اقبال لاهوری پیام مشرق، ساقی‌نامه، محاورەی بین خدا و انسان]
[38] [اقبال لاهوری، زبور عجم، ما ز خدای گم شده‌ایم او به جستجوست]
[39] [اقبال لاهوری، پیام مشرق، باز به سرمه تاب ده چشم کرشمه‌زای را]
[40] [اقبال لاهوری، زبور عجم، ما ز خدای گم شده‌ایم او به جستجوست]